

מצוות שביעית במציאות שלאחר חורבן בית שני

פרופ' שמואל ספראי

דעת

אתר לימודי יהדות ורוח

www.daat.ac.il

מחקר זה התפרסם בהמשכים ב"תר"ב
ביץ' תשכ"ו ותשכ"ז בשנת השמיטה
הקודמת וניתן בקובץ זה תוך הר-
ספות והשלמות.

א. תקופת יבנה

מצוות שביעית, כפי שהיא מוצעת בתורה שבכתב ובמסורת ההלכה שבימי בית שני ושלאחריהם, הנה ללא ספק אחת המצוות הקשות ביותר לקיימן מבחינה כלכלית לעם שברובו חי מעבודתו בשדה. מלבד האיסורים על זריעה וקצירה בשדה, זמירה ובצירה באילן המנויים במפורש בתורה¹, מנויים במסורת תנאים איסורים רבים. מן הידועים ביותר: איסור אכילת ספיחים², כלומר איסור ללקט ולאכול ספיחי תבואה וירקות שגדלו בשביעית כספיחים מן הקציר והאסיף של השנה השישית ואיסור עבודת אדמה בשנה השישית שאינה מיועדת לצרכי אותה שנה אלא יש בה מן הכנה לשנה השביעית: עד אימתי חורשין בשדה האילן ערב שביעית? בית שמאי אומרים כל זמן שהוא יפה לפרי ובית הלל אומרים עד העצרת וקרובים דברי אלו להיות כדברי אלו³. ואשר לשדה התבואה שנינו במשנה: עד אימתי חורשין בשדה הלבן ערב שביעית? עד שתכלה הלחה; כל זמן שבני אדם חורשין ליטע במשקאות ובמדלעות. אמר רבי שמעון: נתת תורת כל אחד ואחד בידו אלא בשדה הלבן עד הפסח ובשדה האילן עד העצרת⁴. מלבד האיסורים השונים שנסמכו למקרא או נשנו בלא זיקה למק-

¹ שמות כ"ג, י"ז-י"א; ויקרא כ"ה, א'-ז'.

² ספרא בהר (מהדורת וויס, ק"ח, ע"א); שביעית פ"ט, מ"א ועוד הרבה. אין כל הצדקה לדבריו של ביכלר (במהדורה העברית: עם הארץ הגלילי, עמ' 163 ואילך; *Der galiläische Am-* *ha-Arez*, p. 231 ff). המבקש ללמדנו שאיסור ספיחים היא מחומרתם של חכמי אושא כנגד זלזולם של בני הגליל בדיני שביעית. איסור ספיחים נזכר כבר בפי רבי עקיבא האומר: מכאן סמכו חכמים על הספיחים שיהיו אסורים בשביעית (ספרא בהר, שם, וכן שם, ק"ו, ע"א). מלשונם של רבי עקיבא נראה כי איסור הספיחים מקובל היה לפני רבי עקיבא ורבי עקיבא רק מוסר את מדרש הכתובים שבו סמכו את אישור הספיחים.

³ שביעית פ"א, מ"א, וכל אותו פרק במשנה.

⁴ שם, פ"ב, מ"א, וכן כל אותו פרק.

ראות⁵, מחמירה ההלכה, הקדומה שממני הבית וזו שלאחר ימי הבית, במקרה שעברו על איסורי שביעית שמן התורה או מדרבנן, הרבה למעלה משמחמירה בתחומים אחרים כגון שבת. במשנה בתרומות שנינו: הנוטע בשבת, שוגג יקים; מגיד, יעקור. ובשביעית בין שוגג בין מזיד יעקר⁶. ובמשנה בשביעית אנו קוראים: שדה שנתקוצה — תזרע במוצאי שביעית. שדה שנטיבה או שנדירה — לא תזרע במוצאי שביעית⁷. מן התוספתא אנו למדים כי חומרה זו עדיין לא נקבעה בימי שמאי ורק בית דין שלאחריו קבעה: שדה שנטיבה אין זורעין אותה בשביעית... שמיי הזקן אומר: אילו היתה שעה פנויה גוזרני עליה שלא תזרע. בית דין שלאחריו גזרו עליה שלא תזרע⁸.

⁵ ראה מועד קטן ג', א'; ירושלמי שבת פ"ג, ט', ע"ד; ספרא בהר בראש. ההלכה רואה בפירות שביעית קדושה למעלה מעל כל דבר שבקדושה אחר ואין הם מתחללים עלידי תמורה ומכירה ואם המיר פירות שביעית בצרכי אוכל אחרים ואותם צרכי אוכל שוב המיר באחרים: אחרון אחרון נכנס בשביעית ופרי עצמו אסור (סוכה מ', ב'). כן החמירה ההלכה בתערובת שביעית (שביעית פ"ח, ח'—י"א) וחומרות רבות כיוצא באלו.

⁶ פ"ב, מ"ג. המשנה נוסחה כדעתו של רבי מאיר בברייתא המצויה בתוספתא שבת פ"ב, ה"כ"א; בבלי גיטין נ"ג, ב'. הטעם שמונה הברייתא: מפני שישראל מונין לשביעית ואין מונין לשבתות. דבר אחר: נחשדו ישראל על השביעית ולא נחשדו על השבתות.

⁷ שביעית פ"ד, מ"ב.

⁸ תוספתא שביעית פ"ג, ה"י. אין כל הצדקה לקשר הלכה זו לענין גזירות המלכות, כדעתם של המפרשים, לגביית מיסים בשביעית, דבר שלא שמענו עליו אלא לימי אדריינוס ואין לו כל רמז במשנה ובתוספתא שלפנינו. דברי הירושלמי (ל"ה, ע"ד) המזכירים את מעשה האונס של המלכות אין להם ענין למשנתנו. זו אינה אלא העתקת הסוגיה מן ירושלמי סנהדרין פ"ג, כ"א, ע"ב, המפרשת את המשנה שם הפוסלת עדים סוחרי שביעית ומכשירה אוספי שביעית והיא מסבירה את ההבדל בין משנת סנהדרין למשנת שביעית שבמשנת שביעית אין המלכות אונסת, ברם הכא המלכות אונסת. גם ליברמן בפירושו לתוספתא (עמ' 517) סובר שההלכה בתוספתא קשורה לגזירות של המלכות לגבות מיסים והריהו כותב: ולפיכך נראה שהחכמים לא קנסו למוצאי שביעית את העברין שחרש בשביעית, אם עשה כן מפני כובד המיסים ובלבד אם לא חרש בשביעית כבשאר שנים והוכיח שאינו עובר אלא מחמת חייו. ולענין דבריו של שמאי הוא מוסיף: כלומר שאין השלטון עומד עלינו. ברם, כאמור אין כל זיקה בין גזירות מלכות להלכה הנידונית העוסקת בדיון אם עבר אדם עבירה וחרש וטייב את שדהו והכינו בשביעית לקראת השנה הבאה ששמאי הזקן סבור היה שמן הראוי לקנסו ורק לאחר מכן עמד בית דין והחמיר בדיונו. גם ההבדל בין פירוש הטיוב שלפי התוספתא הוא: שבני אדם חורשין חמש והוא חורש שש ולפי הירושלמי: כל העם חורשין פעם אחת והוא חורש שני פעמים — סבור ליברמן לפרש: שבשנין כתיקון היו חורשים פעמיים אבל מעולם לא שמענו שהיו חורשים שבע פעמים. ברם, התוספתא הסבירה את הלשון "טיוב" שאינו אלא חרישה יתירה מן הרגיל שכל העם חורשין חמש והוא שש (ומצאנו שחרשו חמש ושש פעמים ויותר מזה, ראה פליקס, החקלאות בא"י בתקופת המשנה והתלמוד, עמ' 34) והסוגיה הוסיפה שאפילו אם נהגו לחרוש רק פעם אחת והוא חרש פעמיים זהו טיוב. העובדא שהמשנה והתוספתא דנים על שדה שנטיבה שלא תזרע אין לתלמוד מכאן שהתירו את החרישה בשביעית בימי שמאי מחמת גזירות כמות שסוברים חכמים (ליברמן שם ולפניו צוקרמנדל בספרו Tosefta etc. II עמ' 362 ואחרים). מי שרק חרש את שדהו לשם זריעתה בשמינית לא עשה זאת בשנת השמיטה, שכן חורשים סמוך לזריעה ואחר הרביעה הראשונה, זמן ניכר במוצאי השביעית. רק מי שמטיב וחורש חרישים רבים לשם שמירת הלחות ויצירת סטרקטורה טובה בקרקע היה עושה זאת כבר באביב וממשיך בקיץ (ראה פליקס שם), והיו מישראל אשר אמנם לא חרשו וזרעו בשביעית אבל ביקשו לטייב

לא רק מאומד הדעת אנו יכולים ללמוד על כך שראו בשביעית מן המצוות הקשות ביותר אלא אף עדויות מפורשות שמן ההלכה ושמן המציאות מקרבות אותנו לתפיסה זו. בידוע קובעת ההלכה כללים מוצקים וברורים למידת חלותן והתפשטותן של המצוות התלויות בארץ: כל מצווה שהיא תלויה בארץ אינה נוהגת אלא בארץ ושאינה תלויה בארץ נוהגת בין בארץ בין בחוצה לארץ.⁹ אלא שלמעשה מצינו בימי הבית ושלאחריו כי נהגו גם בחוצה לארץ להפריש תרומות ומעשרות אולם לא מצינו שנהגו והחמירו על עצמם לנהוג בשביעית בחוצה לארץ. בצורה מובררת ביותר עולה הבדל זה במשנת ידים, פ"ד, מ"ג: "בו ביום אמרו עמון ומואב מה הן בשביעית? גזר רבי טרפון: מעשר עני וגזר רבי אלעזר בן עזריה: מעשר שני... השיב רבי טרפון: מצרים חוצה לארץ עמון ומואב חוצה לארץ מה מצרים מעשר עני בשביעית אף עמון מעשר עני בשביעית. השיב רבי אלעזר בן עזריה: בבל חוצה לארץ עמון ומואב חוצה לארץ מה בבל מעשר שני בשביעית אף עמון ומואב מעשר שני בשביעית. אמר רבי טרפון: מצרים שהיא קרובה עשאוה מעשר עני שיהיו עניי ישראל נסמכים עליה בשביעית אף עמון ומואב שהם קרובים נעשים מעשר עני שיהיו עניי ישראל נסמכים עליה בשביעית". הרי שגם בעמון ומואב, וגם במצרים ובבבל הפרישו תרומות ומעשרות אך לא נהגו בשביעית. ובארץ ישראל שלא עיבדו את השדות בשביעית סמכו במידה מסויימת על העלאת מעשר עני בשנה השביעית מן התפוצות הסמוכות כגון מצרים ועמון ומואב. יהודי התפוצות קיבלו עליהם תרומות ומעשרות על אף שלא חוייבו על כך מן התורה אך לא קיבלו עליהן את עולה של מצוות שביעית. לא מצינו כל מקור בהלכה או באגדה המעלה הבדל עקרוני בין תרומות ומעשרות לבין שביעית ביחס לתחום חלותן ואין לנו לתלות את טעמו של דבר שלא קיימו מצוות שביעית מחוץ לתחומי ארץ ישראל בלא שנתחייבו בכך מן התורה אלא בהפסד המרובה, בקשיים המרובים שראו לפנייהם יהודי הגולה בקיום מצווה זו. מדרשותיהם של דרשנים מן המאה השלישית אנו למדים על חירוף הנפש והעול הכבד בקיום מצוות שביעית¹⁰.

מה היתה המציאות של שביעית עם חורבן הבית והשינויים הפוליטיים, והפוליטיים-אגראריים שהביאו עמהם הכיבוש והשינויים האדמיניסטרטיביים בפרובינציה? שאלה זו ניתן לנסחה בדמות שתי שאלות: (א) באיזו מידה נשארה הקרקע בבעלותם של ישראל והאם יכלו היהודים לנהוג מלאחר החורבן

את שדותיהם כראוי לקאת השמינית והחכמים עמדו וקנסו שלא תזרע. וסמי מכאן גזירת מלכות והיתר חרישה בימי הבית.

⁹ קידושין פ"א, מ"ט; ספרי עקב, פיס' מ"ד; שם נ"ט.

¹⁰ ראה פתיחתא דחכמי לאיכה רפ"א, פתיחתא י"ז בפי רבי אבהו; ויקרא רבא פ"א בפי רבי יצחק ועוד נחזור לדון במסורות אלו.

במצוות שביעית, לא לעבד שנה שלמה את שדות השלחין והבעל ולהפקיר את פירות האילן כאותה מסורת שבראשונה היה "פורץ אדם כרמו וסותר גדרו" ¹¹; (ב) גם אם נניח כי חלק ניכר מאדמת ארץ ישראל נשארה בבעלותם של עובדי האדמה, עלינו לשאול עצמנו האם אותה זכות של פיטורין מן המיסים בשנה השביעית שזכו לה היהודים מימי אלכסנדר מוקדון ויוליוס קיסר ¹² ואשר הורדוס קיימה בידם ¹³, נשתמרה בידיהם גם לאחר החורבן.

אשר לבעיה הראשונה יש בידינו לכאורה עדות מפורשת של יוסיפוס המספר על הסידורים האדמיניסטרטיביים שהנהיג אספסיינוס לאחר הכיבוש ¹⁴: אותה שנה (שנת 71) שלח הקיסר לבסוס (הנציב) ולליבריוס מקסימוס (האפיטרופוס) ופקד עליהם להחכיר או למכור ¹⁵ (*ἀποδόσθαι*) את כל אדמות היהודים (*πᾶσαν ἱερῶν τῶν Ἰουδαίων*) שכן לא הושיב בארץ ערים הואיל וביקש לקיים את הארץ לעצמו. רק לשמונה מאות חיילים-ויטראנים נתן את מוצא למושב להם. יש מן החוקרים המקשרים הכרזה זו בתפיסה התיאורטית משפטית הרומית המצויה אצל גאיוס הקובעת שבפרובינציות הבעלות על האדמה הינה של העם הרומי (*ager publicus*) או הקיסר ¹⁶. אלו, בדיונו בפרשה זו, סבור שהמלחמה גררה עמה את השינויים הבאים: (א) הפקעת הבעלות מידי היהודים שנשארו יושבים על אדמתם, אשר נידונו מכאן ואילך כאריסים. (ב) הפקעת הקרקע הלכה למעשה מידי רבים מן הלוחמים או שנחשדו בכך. (ג) העברת קרקעות לידיהם של נוכרים, לרוב בתורת "מציקין" (*conductores*) ופעמים בתורת בעלים ממש שנתיישבו על הקרקע ודחקו לחלוטין את רגלי בעליהם הקודמים. (ד) העברת קרקעות מרשותם של יהודים לידיהם של יהודים אחרים. (ה) העברת קרקעות לרשות הקיסר בתורת נכסיו הפרטיים אשר נידונו כ-*patrimonium* ואשר היו מעובדות ומנוצלות במישרין על-ידי אוצר המלכות כגון חורשת האפרסמון של עין גדי ¹⁷. כשאתה בודק את

¹¹ כך הנוסח בתוספתא כפי שמעתיקה בעל הטורים בפירושו לפרשת בהר (כ"ה, י"א). ראה בלשון קרובה במכילתא, משפטים פ"כ (האראוויטץ, עמ' 330). ציין מקורות אלו ליברמן בפירושו לתוספתא, עמ' 582.

¹² יוסיפוס בקדמוניות י"א, ח', ה'—ו', מספר שאלכסנדר פטר את היהודים ממיסים בשביעית וסרב להענות לבקשת השומרונים לפטור אף אותם. אין אנו יכולים במסגרת מחקר זה להעלות את הבעיה שנדונה רבות בספרות מה מן האגדה ומה מן המציאות בדברי יוסיפוס. על כל פנים, בהמשך ימי הבית השני בוודאי ששחרור מן המיסים בשביעית היה מן הזכויות המוכרות של היהודים. שחרורו של יוליוס קיסר מודגש פעמיים באדיקט שלו, בפרטו את המיסים של ארץ ישראל כולה ואת תשלומיה של העיר יפו (קדמוניות י"ד, י', ו').

¹³ בקדמוניות ט"ו, א', ב', מקום שמספר יוסיפוס על ראשית ימיו של הורדוס בירושלים הוא מוסיף שאוצרותיו של הורדוס היו ריקים מחמת שנת השמיטה. השווה גם י"ד, ט"ז, ב'.

¹⁴ מלחמות ז', ו', סעיף 216.

¹⁵ כך יש לתרגם וכדעתו של שירר (1964) וכנגד מומזן (V 539).

¹⁶ *Institutes II 7*.

¹⁷ אלו, תולדות היהודים בא"י בתקופת המשנה והתלמוד, חלק א' (תשי"ג), עמ' 38—31.

המקורות לגבי המציאות בפרובינציות בכללה ולגבי המציאות בארץ ישראל בימים שאנו עומדים, אתה מוצא עדויות רבות ומגוונות על כל ארבעת הצורות האחרונות, אך אין אתה מוצא עדויות על כך כי הלכה למעשה הפכו עם כיבושה של פרובינציה כל האדמות ל- *ager publicus*. הטלת המיסים על הקרקעות אינה קשורה בהכרח במציאות זו. עדויות שונות מנוהגם של הרומאיים בפרובינציות השונות מצטרפות להנחה כי במידה רבה יש לראות בדבריו של גאיוס תיאוריה משפטית ולא מציאות אדמיניסטרטיבית, תיאוריה שמועטה חשיבותה והשפעתה הלכה למעשה¹⁸.

על כל פנים, כלפי ארץ ישראל ודאי שלא הופקעו כל אדמותיהם של היהודים והחקלאים לא הפכו להיות אריסים על אחוזות אבותיהם. מעשים רבים מדור החורבן ואילך מעידים כי היהודים מכרו וקנו קרקעות זה מזה, נתנו במתנה, מישכנו קרקעותיהם, בעלי חוב טרפו קרקעותיהם של הלווים, אסרו למכור ולהחכיר קרקעות לנוכרים ויש שמוכרים את הקרקע וחוזרים וקונים אותה, הורידו אריסים לנכסיהם ועושים בקרקעותיהם כאדונים לכל דבר. בכמה הלכות מודגש הענין הרב בשמירה על הקרקע שהיא נחלת אבות. יסודן של הלכות אלו בימי הבית הוא, אך עדיין מתרחבות ומתפרשות הלכות אלו בהלכה ובמציאות של הדורות לאחר החורבן. נעלה רק כמה מן הדוגמאות הבולטות ביותר. במשנת בבא מציעא, פ"ה, מ"ג, שנינו: הלווהו על שדהו ואמר לו אם אי אתה נותן לי מכאן ועד שלוש שנים הרי היא שלי — הרי היא שלו וכן היה ביתוס בן זונין עושה על פי חכמים. ובברייתא בבבלי, שם, ע"ג, א': מעשה בביתוס בן זונין שעשה שדהו מכר על פי רבי אלעזר בן עזריה¹⁹. במשנת בבא בתרא בסופה מצינו: ערב היוצא לאחר חיתום שטרות גובה מנכסים בני חורין מעשה בא לפני רבי ישמעאל ואמר גובה מנכסים בני חורין, אמר לו בן ננס וכו'. בבבא בתרא קנ"ד, א', אנו קוראים בברייתא: מעשה בבני ברק באחד שמכר נכסי אביו ומת ובאו בני משפחה וערערו לומר קטן היה בשעת מיתתו ובאו ושאלו את רבי עקיבא וכו'²⁰. במעשה שיש בו קו אגדי במקצת, אנו קוראים: רבי טרפון יהב ליה לרבי עקיבא שיתא קינטורין דכסף, אמר ליה זבין לי חדא אוסיא וכו'²¹. מסורות הלכה מובהרות ודברי אגדה בצורות שונות מוסרות על שטחי קרקע שהיו לו לרבן גמליאל: שהיה רבן גמליאל מלווה אריסין חטין בחטין לזרע

¹⁸ ראה מחקריהם של Frank, *Dominium in solo provinciali*, J.R.S. XXVII (1927) ו-Jones, J.R.S. XXXI, והשווה עוד Rostovtzeff, *The Social and Economic History of the Roman Empire* (1957) II p. 652 n. 1.

¹⁹ ראה עוד ירוש' שם פ"ה, י', ע"ב.

²⁰ השווה שמחות פ"ד, הי"ב.

²¹ ויקרא רבא פל"ד, ט"ז; מסכת כלה פ"ב (היגער, עמ' 208—207); פס"ר, פכ"ה (קכ"ו, כ').

ביוקר והוזלו או בזול והוקרו נוטל מהן כשער הזול²². ידועה אותה מסורת על הליכה בדין כביכול של רבן גמליאל ואחותו אימא שלום, בפני שופט נוכרי בדבר נחלת אבותם²³. כבר עמד ובירר חכם אחד כי ניתן להוכיח כי ההלכות האוסרות מכירת קרקעות והחכרתן לנוכרים לא היו קיימות בימי הבית²⁴. החכמים הראשונים העוסקים בפרטי הלכות אלו הם מתלמידי רבי עקיבא ובני דור אושא כרבי מאיר רבי יוסי רבי יהודה רבי שמעון ורבן שמעון בן גמליאל²⁵ ויש לייחס את תחילתו של איסור זה לימים הסמוכים לחורבן או לימים שלאחר מרד בר-כוכבא. על כל פנים, היו הקרקעות בידיהם של ישראל והחכמים מתעצמים עם המציאות או הסכנה שאדמותיהם יעברו לידי נוכרים. באמצע המאה השלישית אנו שומעים על החומרה שנהגו באיסורים אלו. אנו קוראים בירושלמי²⁶: רבי סימון²⁷ היו לו שדות²⁸ בהר המלך, שאל לרבי יוחנן, אמר ליה: יובירו²⁹ ואל תשכירם לגוי, שאל לרבי יהושע בן לוי ושרא ליה וכו'. במקום אחר³⁰ הוכחתי כי הלכות סיקריקון, המנויות בעיקרן במשנת גיטין פרק ה', הבאות להגן על בעלותו של בעל הקרקע מישראל בפני ההפקעות והמכירות שייכות לימים שלפני מלחמת בר-כוכבא ולימים שלאחר המלחמה ועד ימיו של רבי. הסנהדרין נזקקה כמה וכמה פעמים לחקיקת הלכות שלא תהא "הארץ חלוטה ביד סיקריקון"³¹. בתוספתא ערכין פ"ה, ה"ו, שנויה הלכה סתמית: אין אדם רשאי למכור שדה אחוזתו ולהניחם בפונדתו וליקח בהם עבדים... אם מכר הרי זה מכור. אין לידע זמנה של הלכה זו ואפשר אף לטעון כי הלשון המקראית "שדה אחוזתו" מן ימי הבית השני היא, כי במקבילה להלכה זו בספרא בהר נאמר בסתם: מנין שאין אדם רשאי למכור את שדהו ולהניח אפונדתו וכו'³². אולם מסורות שונות מימיהם של תנאים ואמוראים מלמדותנו כי פסקו לפי הלכה זו הלכה למעשה בימיהם: ההוא אפוטרופא דהוה בשבבותיה דרבי מאיר דהוה קא מזבין ארעתא וזבין עבדי ולא שבקיה רבי מאיר... ההוא אפוטרופוס דהוה בשבבותיה דרבי

22 בבא מציעא פ"ה, מ"ה. השווה פאה פ"ב, מ"ד, אלא שזו האחרונה קרוב לראותה כמכוונת לימי הבית, עיי"ש.

23 שבת קט"ז, א'—ב'.

24 גולאק, תולדות המשפט העברי בתקופת התלמוד, דיני קרקעות (תרפ"ט), עמ' 18 ואילך; אלוו, שם, עמ' 178 ואילך.

25 עבודה זרה פ"א, מ"ח—ט'; תוספתא שם, פ"ב, ה"ח.

26 דמאי פ"ו, כ"ה, רע"ב; עבודה זרה ספ"א, מ', רע"ב.

27 בכ"ל: שמעון, ונמחק.

28 בע"ז: נוטעי כרמים וברמב"ן ע"ז (לכ"ב, א'): כרמים נטועים.

29 בכ"ר ובע"ז: יבורו.

30 ציון, שנה י"ז (תשי"ב), עמ' 44—56.

31 ירוש' גיטין פ"ה, מ"ג, ע"ב.

32 ספרא בהר, פרק ה' (וויס, ק"ח, ע"ב).

יהושע בן לוי דהוה קא מזבין ארעא וזבן תורי ולא אמר ליה ולא מידיה ³³. אף רבי יהושע בן לוי הכיר באיסור אלא שחשב שלשם קניית שוורים מותר למכור את הקרקעות. מהמקורות החיצוניים המצביעים במפורש על קרקע שבידי ישראל אולי מן הראוי להעמיד על המסורת המצויה אצל אוסיביוס בשם היגיסיופוס שבשעה שגזר דומיטינוס על זרע בית דוד להישמד הלשינו אנשים על שני נכדיו של יהודה אחי ישו, שישבו בגליל, שהם מצאצאי בית דוד והביאום לרומי לידון בפני דומיטיאנוס. לשאלתו של הקיסר מה רכושם השיבו שרכושם של שניהם כאחד עולה לסך של תשעת אלפים דינר ואף זאת לא בכסף אלא בחלקת קרקע שמידתה 39 פליתרות ³⁴. במאמרים וסוגיות הרבה של תנאים ואמוראים בסדר נזיקין ונשים חוזרות ונידונות בעיות והלכות מתחום דיני קרקעות: מכירת קרקעות, שעבוד קרקעות בחוב, ירושה וכיוצא באלו וקשה מאוד להניח כי כל אלו כבר לא נהגו הלכה למעשה בימיהם.

כללו של דבר: עם החורבן הופקעו מידי ישראל שטחי קרקע בשיעור מועט או רב, ההפקעות משכו כל הימים בימי מלחמה ובימי שלום אולם לא הופקעה ארץ ישראל כולה מידי ישראל. רק בסופה של המאה השלישית או תחילתה של המאה הרביעית דנים אמוראים ארצישראלים אם "רוב ארץ ישראל נתונה ביד ישראל" או "בידי גויים" ³⁵. זוהי, כפי המשמע, המציאות הריאלית של הבעלות על הקרקע בארץ ישראל. עד לסופה של המאה השלישית או תחילת המאה הרביעית היה רוב הקרקע בידי ישראל ממש, מציאות ששימשה בסיס להלכות מרובות, להלכות התלויות בארץ, להלכות מלווה ולווה ולהלכות רבות אחרות. עדותו של יוסיפוס שלפיה אספסיינוס ציווה להחכיר את כל אדמת היהודים, אין לפרשה אלא לאותן אדמות שהופקעו, כלומר את כל אותם קרקעות שהוחרמו ציווה הקיסר להחכירן מכיוון שאספסיינוס לא יסד כל ערים ולא העביר לרשותן שטחי קרקע. ביכלר ³⁶ סבור שדבריו של יוסיפוס מכוונים רק כלפי אותם ערים וכפרים שגילו התנגדות לכובש הרומי ולא נכנעו מרצונם הטוב. ספק רב אם אמנם עלולה דעה זו להתאמת כשנשווה במדקדק את הידיעות על הקרבות שניהלו הרומאים עם העדויות ששרדו לנו על שטחי קרקע שהחזיקו בהם ישראל מלאחר החורבן. דומה ששטחי הקרקע שנשארו בידי היהודים

³³ גיטין נ"ב, א'.

³⁴ Eusebius, *Hist. eccl.* III, XIX-XX.

³⁵ ירושלמי דמאי פ"ב, כ"ב, רע"ג. ראה אלון, שם, עמ' 5.

³⁶ *The Economic Conditions of Judea After the Destruction of the Second Temple* p. 40 (1912). במהדורה העברית: מחקרים בתקופת המשנה והתלמוד, עמ' 123. בספרו על עם הארץ הגלילי שפירסם שנים מעטות לפני כן (1906), הוא דן בעניין עם הארץ ושיעור ועדיין חוזר על הסברה הרווחת בין החוקרים כי האדמה הופקעה כולה מבעלות היהודים (ראה בתרגום העברי של הספר, עמ' 151 ואילך).

מרובים ומקיפים יותר מאשר שטחיהם של אותם ערים וכפרים שמסרו עצמם לידי הרומאים. יתכן שהופקעו הקרקעות רק של ערים וכפרים מסויימים או של לוחמים ומשפחות מסויימות וכדומה, אך בדרך כלל לא נשמטה קרקע ארץ ישראל מידיהם של יהודים עם החורבן.

קשה יותר לענות לשאלה השנייה שהעמדנו בפנינו והיא: באיזו מידה נשתמרה הפריבילגיה של שחרור מן מיסי היבול לאחר החורבן. המקורות שבידינו בוודאי שאין בהם תשובה מכרעת, אולם מתוך הבחנה במעשים שונים ובהלכות מאותם הימים נראה שרשאים אנו להסיק בדרך קרוב לוודאי כי על אף הרדיפות והמשטמה הרבה שגילה השלטון הרומי ליהודים בארץ לאחר החורבן לא ניטל מידם פטור זה. לא מן הנמנע הוא כי בימים הסמוכים לחורבן ממש, שעה שרבו הרדיפות והגזירות על הדת לא עשו הרומאים מעשים שיש בהם משום הפסד ממון לעצמם וסיוע ליהודים לקיים את אורחות חייהם, אולם בהמשך הימים של דור חכמי יבנה, במיוחד בימי נשיאותו של רבן גמליאל ואחריו נראה כי יכלו ישראל לשמט קרקעותיהם תוך שחרור מן המיסים למלכות.

מן הוויכוח "בו ביום" בבית הוועד ביבנה בדינם של עמון ומואב בשביעית, השנוי במשנת ידים, פ"ד, מ"ג, שהבאנו לעיל, או למדים כי נהגו במצוות שביעית בארץ ונזקקו לעזרתם של יהודי מצרים ושל היהודים שהתגוררו בעמון ומואב, כלומר השטח שמחוץ לעבר הירדן היהודי שנחשב על ארץ ישראל. על עדות זו ניתן להוסיף כמה וכמה עדויות מן ההלכה ומחיי המעשה. אלא שאנו לא נעלה אלא אותם מקורות שניתן ללמוד מהם על הדרך והמסיבות שבהם קיימו בני אותו דור את מצוות שביעית.

בניגוד למסורות המרובות מימי מרד בר-כוכבא ואילך על חיפושי דרכים להקלת המציאות הקשה של מצוות שביעית והתחשבות והשלמה עם עוברי שביעית מצד אחד והעדויות המעטות יותר על פגיעות מצד המלכות בדמות דרישת מיסים בשנה השביעית, הרי בתקופת יבנה אנו עדים כי מצוות שביעית נשמרת בכל חומרתה בלא כל נסיון לחיפוש אחרי דרכי היתר או קולות כלשהו, לרבות באיסורים שאינם מן התורה.

במשנת שביעית, פ"ה, מ"ה, אנו קוראים: מאימתי מותר אדם ליקח לו במוצאי שביעית? רבי יהודה אומר: מיד, וחכמים אומרים: משירבה החדש. בבביתא⁸⁷ אנו למדים כי רבי יהודה ביקש לאשש את דעתו ממעשה שהיה בדור שלפני מלחמת בר-כוכבא: אמר רבי יהודה: מעשה והיינו בעין כושי⁸⁸ והיינו אוכלין לוף במוצאי החג של שביעית⁸⁹ על פי רבי טרפון. אמר לו רבי יוסה: משם

⁸⁷ תוספתא שם פ"ד, ה"ד; ירוש' שם פ"ה, ל"ו, ע"א.

⁸⁸ בירושלמי: כושין והוא בארץ הכותים (ירוש' עבודה זרה פ"ה, מ"ד, ע"ד; בבלי שם, ל"א, א').

⁸⁹ בירושלמי: במוצאי החג של מוצאי שביעית כך מעתיקים גם ראשונים מן הירושלמי וכך נראה.

ראייה, עמכם הייתי, ומוצאי פסח היה. כפשוטם של דברים ביקש רבי יהודה להתיר ליקח לוף מיד במוצאי שביעית וכפי שהתיר זאת במפורש לאחר מכן רבי כלפי כל הירקות⁴⁰ ובניגוד למשנה הקודמת האומרת: מאימתי מותר אדם ליקח ירק במוצאי שביעית משיעשה כיוצא בו⁴¹. אלא שבדור יבנה נהגו בכך בחומרתו הראשונה במלואה.

קרובה לכך זו ששינו בתוספתא שביעית, פ"ד, ה"ג: אמר רבי יוסי: מעשה שזרעו כרם גדור בציפורי בצלים, למוצאי שביעית זרעוהו שעורים והיו פועלים יורדין ומנכשין לתוכו ומביאין ירק לתוך קופותיהם ובאו ושאלו את רבי יוחנן בן נורי ואמר אם עשו כיוצא בהן מותרין אם לאו אסורין. בעל המסורת הוא רבי יוסי. יש להניח שהוא מוסר על מעשה שאירע לפני דורו, כלומר, לימי יבנה, שממנו אנו למדים לא זו בלבד ששמרו בציפורי על השביעית אלא שנהגו הלכה למעשה חומרה בירק במוצאי שביעית שזרע בשיטת עד שיעשה כיוצא בהן. בירושלמי שביעית, פ"ד, ל"ה, ע"א, מוסר רבי יוסי בשם מנחם: רבי עקיבה עב[ר] בשמיטה⁴², חמא חד איזמר כרומא. אמר ליה: ולית אסיר! אמר ליה לעקלין אנא בעי. הלב יודע אם לעקל ואם לעקלקל. מסורת זו יש להשוותה למסורת בבבלי בסנהדרין כ"ו, א', המספרת על שלושה חכמים במאה השלישית שהלכו לעסיה וראו כהן שזמר בכרמו. ריש לקיש אמנם חוזר על אותה מימרה הנשמעת מפי רבי עקיבא אך החכמים האחרים רבי חייא בר זרנאי ורבי שמעון בן יהוצדק מנסים להצדיק אותו אדם; ואף רבי יוחנן תמך בדעתם של אותם חכמים.

במשנה מצוייה הלכה החוזרת בעניינה שלוש פעמים במשנתנו והקובעת: ומחזיקין ידי נוכרי בשביעית אבל לא ידי ישראל⁴³. אין לידע מאיזו תקופה הלכה זו אך בתקופת המשנה היתה הלכה זו בתוקפה. אולם בראשית תקופת האמוראים אנו קוראים⁴⁴ רבי חנינא [בר] פפא ורבי שמואל בר נחמן עברון על חד מחורשי שביעית⁴⁵. אמר ליה רב שמואל בר נחמן אישר, אמר ליה רבי חנינא בר פפא: לא כן אילפן רבי: "ולא אמרו העוברים" (תהלים קכ"ט, ח')

⁴⁰ שביעית פ"ו, מ"ד.

⁴¹ שם. הירושלמי (שם ל"ו, ע"א) מתקשה בסתירה שבין דעתו של רבי יהודה להלכה הסתמית שאסרה על הירק במוצאי שביעית. דברי הירושלמי מוקשים (ע"ש) וכבר ניסו ראשונים ואחרונים להגיה. ראה ליברמן בפירושו לתוספתא (עמ' 529) ואלבק בהערותיו לסדר זרעים, 378.

⁴² כך בכ"י רומי.

⁴³ שביעית פ"ד, מ"ג; פ"ה, מ"ט; גיטין פ"ה, מ"ט.

⁴⁴ ירוש' שביעית פ"ד, ל"ה, ע"ב; שם פ"ה, ל"ו, ע"א; שם גיטין פ"ה, מ"ז, ע"ג; שם עבודה זרה פ"ד, מ"ד, ע"ב; מדרש תהלים קכ"ט (רנ"ז, ע"ב).

⁴⁵ כך במדרש תהלים וכן בילקוט מכירי (קכ"ג, ע"ב) בשם ירושלמי גיטין.

⁴⁶ כך בכ"ר, במדרש ובילקוט מכירי.

מכאן שאסור לומר לחורשי שביעית ⁴⁷ אישר וכו'. ולדעת רבי זעירא הפירוש לברייתא: כשם שמתריעין עליהן בשביעית מפני פרנסת אחרים — פירוש: מפני פרנסת חשודים ⁴⁸. הרי שלדעת אותו חכם יש להתפלל על ירידת גשמים בשביעית לרווחתם של אלו שעובדים בשביעית.

ברם, ביותר יש ללמוד על דמותה והיקפה של מצוות שביעית בדור יבנה מן הפרשה שאנו עומדים להציעה להלן. במשנת שביעית, פ"ד, מ"ב (=ספרא בהר, ק"ו, ע"ב) אנו שונים: בית שמאי אומרים: אין אוכלין פירות שביעית בטובה ובית הלל אומרים: אוכלין בטובה ושלא בטובה. רבי יהודה אומר: חילוף הדברים זו מקולי בית שמאי ומחומרי בית הלל ⁵⁰. ובברייתא שנינו ⁵¹: אחד שביעית ואחד מעשר שני, אין פורעין מהן מלווה ואין משלמין מהן גמולין ואין פודין בהן שבויין ואין עושין בהן שושבינות ואין פוסקין מהן צדקה, אבל משלחין מהן גמילות חסדים וצריכין להודיע ונותנין אותן לחבר עיר בטובה. אין אנו יכולים לעמוד כראוי על משמעותה של ההלכה עד שנברר לנו טיבו של חבר עיר, בעיה שנזקקו לה חכמים ראשונים ואחרונים ⁵². חבר עיר נזכר במשנה ובברייתות ואף בדברי אמורים בזיקה להלכות מרובות כגון סדרי תפילה, צדקה, תנחומי אבלים ועוד. יש שרואים ב"חבר עיר" חכם העיר, וכפירושיהם של רוב הראשונים ויש שרואים בו גוף ציבורי העומד בראש העיר והעדה.

כבר העיר חכם אחד ⁵³ שהראשונים לא היתה בידם "מסורת אבות" בפירושם ולא פירשו אלא מתוך סברתם. אין אנו יכולים במקום זה לעמוד על שתי השיטות העיקריות בפירוש המושג חבר עיר ולראות באיזו מידה מתפרשים המקורות

⁴⁷ כפשוטה נהג רבי שמואל בר נחמן בניגוד למשנתנו. ראה בסוגיית הירושלמי והמפרשים.

⁴⁸ ירוש' תענית פ"ג, ס"ו, ע"ב; דמאי פ"א, כ"ב, ע"א.

⁴⁹ וראה עוד להלן.

⁵⁰ לרשימה של קולי בית שמאי וחומרי בית הלל השנויה בעדויות פ"ד, מוסיף רבי יהודה שיש דברים ומונה ביניהם: אוכלין פירות שביעית בטובה ושלא בטובה כדבר בית שמאי ובית הלל אומרים אין אוכלין (שם פ"ה, מ"א).

⁵¹ תוספתא שביעית פ"ז, ה"ט. ברייתא זו שנויה לענין מעשר עני בתוספתא פאה פ"ד, ה"ז (כך לפי כ"ע וראשונים ולפי עניינה) ומעינה בירוש' דמאי פ"ג, כ"ג, ע"ב.

⁵² ראה ערוך ערך "חבר" Böhler, *Der* Weinberg, M.G.W.J. XI (1897), p. 653 ff.; *galiläische Am-ha-Aretz*, p. 213 ff (במהדורה העברית: עם הארץ הגלילי, עמ' 148 ואילך); הורוביץ בספר היובל לגוטמן (ליפציג, 1905), עמ' 142—125;

Kraus, *Jahrbuch der jüdischen literarischen Gesellschaft XVII* (Frankf. 1928) p. 24 ff.; Weinberg, *Jeschurun* XII (1929) p. 195 ff.

גינצבורג, פירושים וחיידושים בירושלמי, ח"ג (1941), עמ' 410 ואילך;

Chertoff J.Q.R. XXXIII (1943), p. 87 Lieberman, *Annuaire de l'institut de philologie et d'histoire orientales et slaves* VII (1943-1944) p. 44 ff.; Honig, J.Q.R. XLVII (1957-8) p. 123 ff.

⁵³ גינצבורג שם, עמ' 411.

כולם לפי שתי השיטות. נוטה אני לקבל את הפירוש השני הרואה ב"חבר עיר" חבר של הנהגת העיר, אשר בתורתם ובנוהגם של דורות התנאים והאמוראים לא זו בלבד שניזקק לעניינים שבצדקה, תנחומי אבלים ותפילה, אלא כל התכנסותו היתה חלק של התפילה ועבודת האלוהים בציבור. יש לקבל שיטה זו מתוך שני טעמים: (א) בפירוש המושג "חבר עיר" כחבר של הנהגת העיר ניתן לפרש את המקורות כולן בעוד שלפי הפירוש השני אין לפרש חלק מהמקורות אלא בדוחק מרובה וחלק מהן אינו ניתן להתפרש בכלל. (ב) לא זו בלבד שלא מצינו לפחות לימיהם של תנאים, משרה ומעמד של "חכם העיר" או "רב העיר" ושמעמד זה יקבע בהלכה שאין מתפללין תפילת מוספין אלא בחבר עיר וכיוצא באלו⁵⁴, אלא שאין להעלות על הדעת שהחכם המיוחד שבעיר יתכנה בשם "חבר", שאין חבר בספרות התנאית אלא החבר הזהיר בדיני מעשרות וטהרה וטומאה ולכל היותר אינו אלא משמש בבית המדרש⁵⁵ ולא החכם המובהק. ואף בסוף תקופת התנאים ובספרות האמוראית שבה מתייחד ה"חבר" כאיש תורה, אין הוא אלא בבחינת יודע ספר, או במחצית דרכו לקראת ההכרה בו כחכם⁵⁶ ולא "גדול העיר אשר יוועדו עליו כל הזקנים"⁵⁷.

מכאן נבוא לפרש את המושג "בטובה" וההלכה הקובעת שמותר ליתן "בטובה" את השביעית לחבר עיר. המושג בטובה נזכר במשנה ובברייתות לגבי כמה הלכות לעניין שביעית, ביכורים, שבת, עבודה זרה, ועוד⁵⁸. מקובל לפרש "בטובה" זה בהחזקת טובה ובהכרת טובה וכדומה, כלומר מותר לאכול פירות שביעית או ליתן מעשר עני כשהעני מחזיק טובה לנותנה. מכוחו של פירוש זה נראות ההלכות ברובן מגומגמות ובלתי מחוורות. שכן מה טעם לשנות הלכה שמותר ליתן מעשר עני בטובה, ודאי וודאי שהעני מחזיק טובה לנותנה, או מה טעם להלכה השנויה בעבודה זרה, פ"ד, מ"ג: "עבודה זרה שהיה לה גינה או מרחץ נהנין מהן שלא בטובה ואין נהנין מהן בטובה, היה שלה ושל אחרים נהנין מהן בטובה ושלא בטובה". הנהנה מרכוש של אחר; מן המרחץ או מן הגינה מכיר

⁵⁴ ברכות פ"ד, מ"ז, וראה ירוש' שם פ"ד, ח', ע"ג.

⁵⁵ דמאי פ"ב, מ"ג.

⁵⁶ כבר עמד על כך גינצבורג בפירושים וחיידושים לירושלמי ח"ג, עמ' 426, כי לא מצינו חבר במשמע של תלמיד חכם אלא אלא בברייתא אחת בדבריו של חכם מסוף תקופת התנאים בדברי רבי יוסי בן יהודה האומר: חבר אין צריך התראה (סנהדרין, ח', ב' ומקבילות). ואף כאן אין זאת אומרת שהחבר זהה עם התלמיד חכם. הוא בדרגה פחותה מן הסמוך, מן החכם שהוסמך. כך כד הסוגיה בירושלמי (סנהדרין פ"א, י"ח, ע"ג): חברים מהו ליכנס לקידוש החודש. בירושלמי ביכורים (פ"ג, ס"ה, ע"ג) פוסק שמאל: אין עומדין בפני חבר. בקידושין ל"ג, ב', אומר רבי שמעון בר אבא לרבי אלעאי ולרבי יעקב בר זבדי שאינם צריכים לעמוד בפניו: דאתון חכימי ואנא חבר.

⁵⁷ ערוך שם ח"ג, עמ' 337.

⁵⁸ שביעית פ"ד, מ"ב; ביכורים פ"ג, מ"ב; עבודה זרה פ"ד, מ"ג; תוספתא שביעית פ"ב, ה"כ ועוד.

טובה לבעל הרכוש במידה זו או אחרת וכיצד יכול אדם לשער את עצמו אם הוא מכיר טובה או לאו והרי לא נתנה ההלכה דבריה לשיעורים. רבים מן הראשונים פירשו ש"בטובה" זו פירושה בשכר⁵⁹, אלא שלאידך קשה מדוע שנתה המשנה ולא השתמשה בלשון הרווחת בשכר⁶⁰. מן המסורת שבירושלמי שניציע להלן, דומה, שרשאים אנו להסיק לא רק את פירוש של המושג בטובה אלא אף על סדרי שביעית בדור יבנה. למשנה השונה את המחלוקת של בית שמאי ובית הלל אם אוכלין שביעית בטובה או לאו אנו קוראים בירושלמי⁶¹: "רבי טרפון ירד לאכול קציעות מתוך שלו שלא בטובה כבית שמאי. חמוניה סנטורין ושורון חבטון עלוי כד חמא גרמיה בסכנה, אמר לו בחיכון אמרון גו בייתה דטרפון עתידין ליה תכריכין. כד שמעון אשתטחון על אפיהון, אמרין ליה רבי שרא לן, אמר לון: ייתי עלי על כל חוטר וחוטא דהוה נחית עלי הוינא שרי לכון על קדמא. באילין תרתין מלייא נהג רבי טרפון כבית שמאי וסכין; בהדא ובקריה שמע". רבי טרפון רצה לאכול משלו שלא בטובה כבית שמאי. ואין לפרש את דברי הירושלמי לפי הפירוש המקובל למושג בטובה. אין לפרש את מעשה רבי טרפון אלא על-פי הברייתא הידועה בתוספתא שביעית המספרת על הסדרים שנהגו בפירות שביעית⁶²: "בראשונה היו שלוחי בית דין מחזרין⁶³ על פתחי עיירות, כל מי שמביא פירות לתוך ידו היו נוטלין אותן ממנו ונותנין לו מזון שלוש סעודות והשאר מכניסין לאוצר שבעיר. הגיע זמן תאנים שלוחי בית דין שוכרין פועלין ועודרין אותן ועושין אותן דבילה וכוונסין אותן בחביות ומכניסין אותן לאוצר שבעיר. הגיע זמן ענבים שלוחי בית דין שוכרין פועלין ובוצרין אותן ודורכין אותן בגת ומכניסין אותן בחביות ומכניסין אותן לאוצר שבעיר. הגיע זמן זיתים שלוחי בית דין שוכרין פועלין, מוסקין אותן ועוטנין אותן בבית הבד וכוונסין אותן בחביות ומכניסין אותן לאוצר שבעיר ומחלק מהן ערבי שבתות כל אחד ואחד לפי ביתו. הגיע שעת הביעור עניים אוכלין אחר הביעור אבל לא

⁵⁹ כך פירשו את המשנה רש"י, רבינו חננאל, נימוקי יוסף ועוד. אולם בציטטה של המשנה בסוגיה בדף מ"ד, ב', פירש: שלא יחזיק טובה לכמרים.

⁶⁰ כך שואל רבינו תם על פירוש של רש"י בתוספות פ"ד, ל"ה, ב'.

⁶¹ שביעית פ"ד, ל"ה, ע"ב.

⁶² תוספתא שביעית פ"ח, ה"א. אני מעתיק לפי כ"י ערפורט.

⁶³ כך בכ"י ערפורט ואצל הר"ש (לפ"ה מ"ט) הרא"ש, הרמב"ן לויקרא כ"ה, ז' (בכל הדפוסים פרט לדפוס ליסבון. אבל בכ"י וינה ודפוס ראשון, תוספות רי"ד לפסחים (נ"א, ב') והרמב"ן דפוס ליסבון: יושבין. ליברמן בפירושו (עמ' 582) העיר כי לפי הגירסה יושבין פירושן ששליחי בית הדין של כל עיר ועיר יושבין על פתחי העיירות שלהן אולם לפי הנוסח "מחזרין" יתפרשו הדברים שבית הדין הגדול היה שולח שליחים לעיירות והם פיקחו על אצירת פירות השביעית. מתוך הבחנות כלליות נראה לי שיש להעדיף את הנוסח "מחזרין", אך אין להכריע.

עשירים דברי רבי יהודה⁶⁴, רבי יוסי אומר: אחד עניים ואחד עשירים אוכלין אחר הביעור, רבי שמעון אומר: עשירים אוכלין מן האוצר אחר הביעור". מתוך שתי מסורות אלו קרוב ביותר לפרש שאכילה בטובה ושלא בטובה מובנה אכילת פירות שביעית תוך הסדר לחלוקה הדדית של הפירות; האוכל בטובה אינו אלא זה שאינו אוכל מתוך הפקר גמור אלא תוך החזרת טובה מצדו. פירוש זה הולם יפה ומבאר, לדעתי, כהלכה אף את המקורות האחרים שבהם נזכר הענין בטובה בזיקה להלכות שביעית ולהלכות אחרות. נמנה הלכה אחת השנויה בתוספתא⁶⁵: בראשונה היו אומרים מלקט אדם [אבנים]⁶⁶ מתוך שלו כדרך שמלקט מתוך של חברו את הגס הגס. חזרו להיות נותנין זה לזה בטובה התקינו שיהו מביאין מן המצוי ומן הקרב. זו ההלכה השנוי בלשון אחרת במשנתנו⁶⁷. בראשונה היו אומרים מלקט אדם עצים [ואבנים]⁶⁸ ועשבים מתוך שלו כדרך שהוא מלקט מתוך של חברו את הגס הגס, משרבו עוברי עבירה התקינו שיהא זה מלקט מתוך של זה שלא בטובה. ויפה פירש הרמב"ם: וענין שלא בטובה בלי תגמולין והוא שלא יאמר לחבירו לקט משדי ואני אלקט משדך⁶⁹. נחזור לסדרים שנהגו בפירות שביעית. בית שמאי סבורים היו שאין לעשות כל הסדר של טובה הדדית בחלוקת פירות שביעית אלא לנהוג בהן כאותה ששנינו:

⁶⁴ רבי יהודה מבקש לצמצם את פעולת בית הדין ומותיר רק לעניים לאכול מן האוצר לאחר הביעור. רבי יהודה היה תלמידו של רבי טרפון שהתנגד לכל אותו הסדר ומשום כך שנה במשנה שביעית פ"ד, מ"ב, למחלוקת של בית שמאי ובית הלל: רבי יהודה אומר חילוף הדברים זו מקולי בית שמאי ומחומרי בית הלל וכן מוסיף רבי יהודה לפרק ד' בעדויות, השונה עשירים וארבעה חומרי בית הלל וקולי בית שמאי, אף הלכה זו: אוכלין פירות שביעית בטובה ושלא בטובה בדברי בית שמאי ובית הלל אומרים אין אוכלין אלא בטובה. לא שרבי יהודה היתה לו מסורת שונה אלא שמתוך שכבר היה בימיו הכלל הקבוע שההלכה בבית הלל החליף את דברי בית שמאי בדברי בית הלל כדי שתהא ההלכה כמו שהלכה כמותו. את החכמים שוני המשניות לא עניינה תולדות ההלכה אלא ההלכה ולכן היפכו מחלוקות בית שמאי ובית הלל, רבי אליעזר ורבי יהושע. חכמים מאוחרים יותר נהגו כך גם בדברי רבי יהודה וחבריו. ראה אפשטיין, מבואות לספרות התנאים, עמ' 94 ואילך. מחלוקת זו של רבי יהודה וחבריו שרבי יהודה סובר שאין עשירים רשאים לאכול לאחר הביעור מצויה במקורות בפנים שונות. במשנה פ"ט, מ"ח, מחלוקת בסתם בין רבי יהודה ורבי יוסי אם עשירים אוכלין אחר הביעור. בירושלמי שם ל"ט, ע"א): תני רבי שמעון עשירין אוכלין מן האוצר אחר הביעור. בר"ש לפ"ט, מ"ח: רבי שמעון אומר אף עשירים אוכלין מן האוצר אחר הביעור.

⁶⁵ שביעית פ"ג, ה"ח; ירוש' שם פ"ד, ל"ה, ע"א.

⁶⁶ בנוסחאות שלפנינו: זיתים, אבל מתוך הענין והמקבילה במשנה ברור שיש לגרוס אבנים. כיצד השתבשה המלה ראה ליברמן, עמ' 516, הערה 20.

⁶⁷ שביעית רפ"ד.

⁶⁸ אינו בכל הנוסחאות העיקריות ונוספה על-פי הברייתא שבירושלמי שם: "אף באבנים כן אשכח תני אף באבנים". ראה אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה, עמ' 951.

⁶⁹ העתקתי ע"פ המהדורה והתרגום החדש של קאפה.

"פורץ אדם כרמו וסותר גדרו"⁷⁰. יש להניח שבימי הבית היתה דעה זו של בית שמאי ההלכה הרווחת כשם שדרך כלל נהגו כבית שמאי בימי הבית⁷¹, אולם בדור יבנה שעה שנקבעה ההלכה כבית הלל החלו ליתן פירות שביעית "בטובה" ואף הנהיגו מסירת פירות שביעית ל"חבר עיר" בטובה כלומר תוך תגמול הדדי בין כל בעלי השדות. הבריייתא השונה בסתם שמותר ליתן שביעית לחבר עיר בטובה היא איפוא בשיטת בית הלל וכדרכם של משניות ובריייתות מרובות. המעשה על רבי טרפון מלמדנו מה טיבו של ההסדר: הפקידו שומרים מטעם החבר עיר או בית הדין (בתוספתא) ששמרו על הפירות אספו וליקטו את הפירות הכשירו אותן לאגירה עשו מהן דבלות, יין ושמן וחלקו מהם כל ערב שבת. השומרים לא נתמנו מטעם בעל השדה אלא מטעם המוסדות הממונים על פירות השביעית ולא הכירו את בעל השדה. רבי טרפון לא השלים עם קביעת ההלכה כבית הלל ביקש לנהוג כבית שמאי תוך הפגנת מעשיו ברבים⁷². כך נהג בקריאת שמע⁷³ וכשהיה בדרך הקפיד לשכב והסתכן מפני הליסטים, ואמנם מסיים הירושלמי: באילין תרתין מלייא נהג רבי טרפון כבית שמאי וסכין. הבריייתא השונה את סדרי השביעית קודמת לדור אושא שכן חכמי אושא כרבי יהודה, רבי יוסי ורבי שמעון חלוקים בפרטי הלכותיהם, האם לאחר שעת הביעור

⁷⁰ ראה לעיל, הערה 11. לתקופה זו שלפני יבנה יש לייחס את ההלכה השנויה בתוספתא שביעית פ"ד, ה"ז: עיירות ארץ ישראל הסמוכות לספר מושיבין עליהן שומר כדי שלא יפוצו גויים ויבזו פירות שביעית. היות ונהגו הפקר גמור בפירות לא היה לבעלים ענין בשמירה על הפירות, אך בעיירות הסמוכות לספר דאגה העיר או בעל השדה להושיב שומרים אך בפנים לא הושיבו שומרים ולא נשמרו הפירות כלל וכאותה ששינו במכילתא דרשב"י: יכול יהא מושיב עליה שומרין עד שתגיע שעת הביעור ויתננה להן תלמוד לומר: ונטשתה (מהדורת אפשטיין—מלמד, עמ' 216).

⁷¹ ראה ביכלר, ספר היובל בבלוך, ח"ב (1905), עמ' 30—21.

⁷² קשה להסכים עם הצעת פירוש של ליברמן ש"רבי טרפון לא ידע שהוא משומר ובשעה שהשומרים התחילו לחבוט אותו הבין שהוא משומר" (עמ' 383). רבי טרפון התנגד לסדרים החדשים שהונהגו ולהכרעות בהלכה שהוכרעו. רחוק ביותר נראה לי פירושו של ליברמן לענין "שלא בטובה" שפירש "שלא בטובת השומרים — בלי רשותם" (שם). פירוש זה מוקשה כשלעצמו ואינו הולם את תיאור המעשה ואת מסקנת הירושלמי שנהג כאן בכוונה ומדעת כבית שמאי. הסוגיה הביאה מעשה זה בתוספת למחלוקת של בית שמאי ובית הלל ויש לחפש את פירושו של המעשה על רקע המחלוקת והמושג בטובה ושלא בטובה החוזר. ונשנה בהלכות אחרות ובייחוד בהלכות שביעית. מעשה רבי טרפון נשנה אף בבבלי נדרים ס"ב, א': רבי טרפון אשכחיה ההוא גברא בזמן שהוקפלו המקצועות דקאכיל אחתיה בשקא ושקליה ואמטיה למשדיה בנהרא, אמר לו: אוי לו לטרפון שזה הורגו, שמע ההוא גברא שבקיה וערק. לפנינו תופעה החוזרת כמה פעמים בהשוואת הרצאת מעשים בירושלמי לזו שבבבלי. בירושלמי נשתמר סיפור המעשה על רקעו הריאלי, של המאבק החברתי והציבורי, אולם בבבלי טושטשו היסודות הריאליים תוך הבלטת הלכה המוסרי שרבי טרפון היה מצטער כל ימיו שנשתמש בכתרה של תורה. השווה למשל, מעשה רבי פנחס בין יאיר ורבי בירושלמי תענית פ"ג, ס"ו, סע"א—רע"ב לחולין ז', ב'.

⁷³ ברכות פ"א, מ"ג; ירוש' שם פ"א, מ"ג; ירוש' שם פ"א, ג', ע"ב.

מותרים לאכול עניים ועשירים מן האוצר או רק עניים. אך לאידך אין להקדים את הברייתא ואת הסדרים שעליהם היא מספרת לפני דור יבנה. לקביעה זו ניתן להגיע לא רק מחמת ההבחנה הכללית שעד דור יבנה נהגו לרוב כבית שמאי ורק בדור יבנה נקבעה ההלכה כבית הלל אלא בעיקר מחמת העובדא שרבי טרפון ביקש להתיר כנגד הסדרים החדשים, לא השלים עמהם ויצא כנגדם ביד רמה. יתכן ששכנים וחבורות בינם לבין עצמם נהגו ליתן זה לזה פירות שביעית בטובה גם בימים שלפני הבית וכהלכה של בית הלל, אולם לידי מסירת הפירות ל"חבר עיר" בטובה, להסדרים שמספרת עליה בתוספתא לא הגיעו אלא לאחר שנקבעה הלכה כבית הלל. הלשון שבו פותחת הברייתא: "בראשונה היו שלוחי בית דין" אינה צריכה להטעותנו לחשוב שלפנינו מסורת מדורות קדומים של ימי הבית וכמות שסבורים כמה חכמים. ספק אם צודקים היסטוריונים וחכמי תלמוד⁷⁴ הנוטים לייחס כל מסורת שבה נזכר "בראשונה", "דורות הראשונים", "זקנים ראשונים" או "חסידים ראשונים" – לימים שלפני מרד חשמונאים וכדומה. כשהמסורת או חכם אומרים בראשונה ולשונות כיוצא באלו, יש שאינם מתכוונים אלא לדור או שניים לפני הימים שבהם עומד החכם או לפני הדור שבה דנה המסורת – והבא להקדים את הדברים למאה השנייה או השלישית לפני הספירה עליו להביא ראיה.

נציין כמה מקורות בלבד. רווח השלון במשניות ובברייתות: בראשונה היו אומרים (או בלשון קרובה לכך) ... עד שבא רבי פלוני ולימד, או בראשונה ... התקין או התקינו. יש אמנם שנזכר לאחר מכן חכם מן החכמים הראשונים: הלל, רבן גמליאל הזקן וכדומה אך לרוב נזכרים חכמים מן דור יבנה ואילך ובמיוחד רבי עקיבא. ואין בראשונה אלא הימים שלפני זמנו של רבי עקיבא⁷⁵. בתוספתא ידים פ"ב, ה"ז, אומר רבי יוסי בן דורמסקית: אני הייתי עם זקנים הראשונים כשבאין מיבנה ללוד וכו'. רבי יוסי בן דורמסקית ששייך בעיקרו לדור שלאחר יבנה מדבר על חכמי יבנה כעל זקנים הראשונים. בעירובין נ"ג, א', אנו קוראים: ראשונים כפתחו של אולם ... ראשונים רבי עקיבא, אחרונים רבי אלעזר בן שמע. איכא דאמרי ראשונים רבי אלעזר בן שמע אחרונים רבי אושעיא. וכלפי חסידים ראשונים אנו קוראים באבות דרבי נתן⁷⁶: כשם שהצדיקים הראשונים היו חסידים כך בהמתם היו חסידות וכו'. והולך ומונה את מעשי החסידות של בהמותיו של אברהם אבינו ושל חמורו של רבי חנינא

⁷⁴ ראה ליברמן שם החושב שעוד בימי רבי טרפון נהגו סדרי חלוקת שביעית. ולא היא. רק בימי נתייטודו סדרים אלו. גם בער (ציון כ"ז [תשכ"ב], עמ' 144 ואילך) סבור שלפנינו סדרים אדמיניסטרטיביים מימי המדינה החשמונאית.

⁷⁵ כגון מעשר שני פ"ה, מ"ח; נדרים פ"ט, מ"ו; תוספתא פסחים פ"א, ה"ז, ועוד הרבה.

⁷⁶ נו"א, פ"ח (שכטר, י"ט, ע"ב). ראה עוד Safrai, J.J.S. XVI (1965) 20 ff.

בן דוסא. קרוב לענייננו היא הברייתא דלהלן ⁷⁷: שתי חזקות לכהונה, בארץ ישראל נשיאות כפים וחילוק גרנות ובסוריא עד מקום ששליח חודש מגיע לנשיאות כפים, אבל לא לחילוק גרנות ובבל כסוריא. רבי שמעון בן אלעזר אומר אף באלכסנדריא בראשונה כשהיה שם בית דין. רבי שמעון בן אלעזר, או רבן שמעון בן גמליאל לפי נוסחאות אחרות ⁷⁸, הנם חכמים שחיו בהמשך המאה השנייה ומעידים שאותו דין היה גם לאלכסנדריא בראשונה כל עוד שהיה קיים שם בית דין. יש להניח בדרך קרובה לוודאי שהוא מתכוון לימים שלפני מרד טריינוס המתכנים בפיו "בראשונה".

כשאנו מצרפים איפוא את המסופר על רבי טרפון לתיאור על סדרי שביעית אין הדבר מלמדנו, כפי שסבור חכם מובהק אחד ⁷⁹ שעוד בדור יבנה נהגו אותם סדרים, אלא שבדור יבנה, בימים שלאחר החורבן, עלה בידם להנהיג סדרים אלו שלא יכלו לבצעם אלא באמצעות ארגון בשיעור ניכר, משמעת מרובה ורצון טוב של בעלי הקקעות. סדרים אלו אף מעידים כי רבים רבים בעם באזורים מרובים בארץ שמרו על השביעית לאחר החורבן על כל חומרותיה.

מורי ורבי גדליה אלון ז"ל, בספרו על תולדות היהודים בארץ ישראל בתקופת המשנה והתלמוד ח"א, ליבן בעיות וצרף מקור למקור להוכיח את המעשים הרבים שנעשו בדור יבנה, בייחוד בימי רבן גמליאל, לבנות מחדש את סדרי חיייה של האומה שנתערערו, מעשים שהיה בהם לא רק כדי למלא את החלל שנוצר בחיי העם עם החורבן אלא גם כדי להביא לידי התעלותם ופריחתם של חיי האומה. אם נכונים פירושינו שהצענו על סדרי השביעית הרי יש במעשה זה עדות על אחד המעשים המובהקים ביותר שנעשו בימי יבנה בארגונם ועיצובם של חיי העם, מעשה המעיד על יפי כוחה של הסנהדרין ועל המעוף שבמעשיה.

כשאנו חוזרים לשאלה שהעמדנו בפנינו האם זכו היהודים לפטור מן המיסים בשנה השביעית, נראה שלאור מה שהעלינו יש בידינו תשובת מה. ודאי שבשנים הסמוכות לחורבן, בשעה שנגזרו גזירות על המצוות ורבו הרדיפות, לא שחררו מן המיסים בשנת השמיטה כדי להקל עליהם ולאפשר לישראל לשמור על השביעית כהלכתה. אולם, בהמשך הימים, בימי רבי גמליאל ועלייתם של נרון וטריינוס לשלטון, בשעה שהכירה המלכות בהנהגה הלאומית ובסדרי המשפט העברי, חזרו לתוקפם אותן זכויות שהיו בידיהם מן ימיהם של אלכסנדר ויוליוס קיסר. שאם אי אתה אומר כן אין להניח שיכלו לשמור שביעית כהלכתה ולהנהיג סידורים מעין אלה שקיימים היו בדור יבנה. לאחר מרד בר כוכבא

⁷⁷ תוספתא פאה פ"ד, ה"ו; שם כתובות פ"ג, ה"א; ירוש' כתובות פ"ב, כ"ו, ע"ד; בבלי שם, כ"ה, א'.

⁷⁸ כך בבלי.

⁷⁹ ליברמן שם.

בימים שנשללו מן היהודים כל זכויותיהם וכיוצא בהם בימי האנארכיה במאה הג' אנו שומעים, כפי שיתברר לנו להלן, על פתרונות שונים לענין השביעית ועל היתרים של עבודה מחמת כובד המיסים. נכון הוא כי גם בימים הקשים ביותר היו כאלה אשר חרפו נפשם ושמרו על השביעית במלואה, אולם אלה היו בבחינת "גבורי כח עושי דברו", אך הסדר כולל של חלוקת פירות שביעית יש להניח שלא נתייסד אלא בימים שהיו פטורים מן המיסים באותה שנה.

עדות על הסדר של חלוקת פירות שביעית תוך התנגדותם של שרידי בית שמאי מוצאים אנו במחלוקת שבין רבי אליעזר וחכמים במשנת שביעית ספ"ט: מי שהיו לו פירות שביעית שנפלו לו בירושה או שניתנו לו במתנה — רבי אליעזר אומר: ינתנו לאוכליהן וחכמים אומרים אין החוטא נשכר אלא ימכרו לאוכ' ליהן. סוגיית הירושלמי (ל"ט, ע"א) דנה בטיבם של פירות שביעית אלו. ריש לקיש סבור שאלו פירות עבירה, אולם רבי יוחנן מפרש שפירות אלו פירות היתר הן שהגיעו אליו בטובה ורק רבי אליעזר "דהוא שמותי" (הולך בשיטת בית שמאי שאוסרים ליקח וליתן פירות שביעית בטובה) סבור שאלו פירות איסור, אולם גם הוא אינו רואם כאיסור ממש וחושב שיינתנו ל"אוכליהן", כלומר לאלו שנוהגים לאכול פירות אלו.⁸⁰ לפי פירושו של רבי יוחנן, החכמים שהשיבוהו "אין החוטא נשכר אלא ימכרו לאוכליהן" לפי שיטתו השיבו לו, אולם לפי שיטת חכמים אין כל פסול בפירות שביעית מעין אלו.

מן הברייתא המוסרת על ההסדר של פירות שביעית ש"בראשונה היו שלוחי בית דין וכו'", יש להסיק שבימי סידורה של הברייתא כבר לא נהגו כן ואמנם לא מצינו כל עדות על המשך קיומו לאחר דור יבנה, לא עדויות ישירות כמו המעשה ברבי טרפון ולא עדויות בעקיפין כמחלוקת זו של רבי אליעזר וחכמים. נראים הדברים שכל אותו הסדר שנתייסד ביבנה נהרס בימי מרד בר כוכבא ולא עלה בידם להקימו מחדש לאחר מכן.⁸¹

⁸⁰ הירושלמי לפנינו מביא את משנת עדויות פ"ה, מ"א, משנתו של רבי יהודה שלפיה בית שמאי הם שמתירין לאכול בטובה ושלא בטובה, אולם לפי גירסתם של הראשונים הביאו כאן את משנת שביעית פ"ד, מ"ב, לפי התנא קמה שלפיה בית הלל הם שמתירים לאכול פירות שביעית בטובה ובית שמאי אוסרים (ראה לעיל, הערה 64). ראה אהבת ציון וירושלים למסכת שביעית, עמ' 95.

⁸¹ ליברמן בפירושו לתוספתא תרומות פ"ו (עמ' 380) סבור לפרש בדרך זו גם הלכות ומעשים אחרים מדורות מאוחרים יותר שנוכחים בהם אוכלי שביעית ללמדך שלא היו ממש אוכלי שביעית, אוכלי איסור שביעית אלא רק איסור שביעית של בית שמאי, אולם אין לדון ממעשה זה על שאר המקרים. אין כל הכרח בכך ואף המקורות מתפרשים בדוחק מרובה (ע"ש). קשה ביותר לפרש מחלוקת של רבי מאיר וחכמים על עיר שהיתה כולה אוכלי שביעית (תוספתא דמאי ספ"ג) שלא נחלקו אלא בשיטת בית שמאי כשם שאי אפשר לתאם את פרטי הדברים בברייתא לפירושו זה. אחר מלחמת בר-כוכבא היו "חשודים על שביעית" ו"אוכלי שביעית" ו"עוברי עבירה" בשביעית ממש שלא נתקיימו שמיטין בידיהן בשלימותן. ראה להלן.

ב. הימים שלאחר מלחמת בר־כוכבא : דור אושא

כלפי הימים הסמוכים לחורבן הבית הנחנו שניטלו מישראל זכויותיהם לשחרור מן המיסים בשביעית. למעלה מכן יש להניח כלפי הימים שלאחר מרד בר כוכבא. אם כלפי הימים שלאחר החורבן עולים הדים מעטים על גזירות ורדיפות דתיות הרי לימים שלאחר מלחמת בר כוכבא מרובות העדויות על הלחץ הכבד והרדיפות השיטתיות המתכוונות לעקור כל זכר לחיי העם בארץ, כשם שמרובה גם ביטויין של רדיפות אלו בהלכה של אותו דור. יתר על כן, יש להניח כי רדיפות אלו נתמשכו והתקיימו תקופה מרובה יותר מאשר הימים שלאחר החורבן. מן המקורות אין אנו מוצאים תשובה מפורשת וברורה לבעייתנו ומכל מקום מובריים הם המקורות יותר מאשר לימים הסמוכים לחורבן. במכילתא שמות ⁸² לכתוב "אות היא לעולם" נדרש : מגיד שאין השבת בטלה מישראל לעולם ; וכן את מוצא שכל דבר שנתנו ישראל נפשן עליהן נתקיימו בידן, וכל דבר ודבר שלא נתנו ישראל נפשן עליהן לא נתקיימו בידן, כגון, השבת והמילה ותלמוד תורה וטבילה שנתנו נפשן עליהן, נתקיימו בידן, וכגון בית המקדש והדינין ושמיטין ויובלות שלא נתנו ישראל נפשן עליהן, לא נתקיימו בידן. המימרה היא אנונימית ומסתבר שהיא כוללת מעשים מלאחר החורבן ולאחר מרד בר כוכבא. היא מזכירה את בית המקדש שלא נתקיים בידם אך הדינין והשמיטין קרוב לראותם כהתרסה נגד אי גילויי קידוש השם, לדעתה של המסורת, לשם שמירה על הדינין והשמיטה בימי השמד שלאחר בר־כוכבא. כמה מסורות מעלות את הרדיפות של בתי הדינין לאחר מרד בר־כוכבא ⁸³. וכבר אמורים הדברים במפורש : בימי רבי שמעון בן יוחאי ניטלו דיני ממונות מישראל ⁸⁴. מסורת זו של ביטול הדינין והשמיטין היא כנראה נוסח אחר של המסורת האמורה בשם רבן שמעון בן גמליאל בספרי : כל מצווה שמסרו ישראל נפשם עליה בשעת השמד נוהגים אותה בפרהסיא וכל מצווה שלא מסרו ישראל נפשם עליה בשעת השמד עדיין היא רופפת בידם ⁸⁵. זמנה של המסורת מוברר למדי אלא שלא נזכרים אלו מצוות לא מסרו נפשם עליהם. אותה מסורת בלשון אחר מצוייה גם בבבלי בשם חכם מן הדור שלאחר דור אושא : רבי שמעון בן אלעזר אומר : כל מצווה שמסרו ישראל עצמן עליה למיתה בשעת גזירת המלכות, כגון עבודה זרה ומילה, עדיין היא מוחזקת בידם. וכל מצווה שלא מסרו ישראל

⁸² מכילתא, מסכתא דשבתא פ"א (האראוויטץ—רבין, עמ' 343).

⁸³ מלבד המסורת הידועה שבסנהדרין י"ד, א', על גזירת הסמיכה, אנו למדים דברים מפורשים כיצד ניסו חכמי ישראל להעלים את התכנסותם לדין ולמשפט ולטשטש את מעשיהם כדי שלא תוכל המלכות להתחקות אחר מעשיהם. ראה כתובות פ"ט, מ"ט ; תוספתא כתובות פ"א, ה"א ; ירוש' שם פ"א, כ"ד, ע"ד ; בבלי ג', ב'.

⁸⁴ ירוש' סנהדרין פ"א, י"ח, ע"א ; פ"ז, כ"ד, ע"א. בפ"א : בימי שמעון בן שטח. וטעות מוכחת היא.

⁸⁵ ספרי דברים פי' ע"ו ; מדרש תנאים, עמ' 53.

עצמן עליה למיתה בשעת גזירת המלכות, כגון תפילין, עדיין היא מרופה בידם.⁸⁶ אם נכונה הנחתנו כי יש לראות בשלוש המסורות הללו בעיקרה מסורת אחת מן הימים שלאחר מרד בר-כוכבא, יש להניח שבגזירות על השמיטה אשר ישראל לא נתנו נפשם עליה מתכוונים בעיקר לדרישה לתשלום המיסים בשנת השמיטה, שרבים מישראל לא עמדו בפני הגזירה ונתרופפה מצוות שביעית כפי שעולה ממקורות אחרים שאנו עתידים להעלותם.

בסנהדרין פ"ג, מ"ג אנו קוראים: ואלו הן הפסולין המשחק בקוביא והמלווה בריבית ומפריחי יונים וסוחרי שביעית [והעבדים]⁸⁷. אמר רבי שמעון: [מתחילה לא היו קורין אותן אלא]⁸⁸ אוספי שביעית, משרבו האנסין חזרו לקרותן סוחרי שביעית. בתוספתא שם, פ"ה, ה"ב: רבי מאיר היה קורא אותן אוספי שביעית, רבי יהודה היה קורא אותן סוחרי שביעית [אמר רבי שמעון: מקיים אני את דברי שניהן הא כיצד עד שלא רבו האונסין היו קורין אוספי שביעית ומשרבו האונסין היו קורין אותן סוחרי שביעית]⁸⁹. הבבלי אף מפרש את דברי רבי שמעון שמתחילה אמרו שאף אוספי שביעית פסולים לעדות, אך "משרבו האנסין ומאי ניהו ארנונא" חזרו לומר אוספין כשרין ורק סוחרים פסולים. הבבלי אף מסמך הלכה זו למעשה מימי רבי ינאי כדמכריז רבי ינאי פוקו וזרעו בשבי-עית.⁹⁰ כמה מן הראשונים מפרשים שהתירו לזרוע ולאסוף את פירות השביעית. אולם ספק אם רשאים אנו לפרש בדרך זו את הבבלי. הצירוף למעשה של רבי ינאי אינו כופה עלינו לפרש שאף כאן בימי רבי שמעון התירו לזרוע ולאסוף את הפירות בשביעית ורק הסוחרים העושים סחורה בפירות השביעית נפסלו לעדות. לא מן הנמנע שרק התירו לאסוף פירות האילן. זמנה של ההלכה מוברר למדי. רבי שמעון המדבר על דרישותיהם של האנסין "משרבו האנסין" בוודאי אינו מתכוון אלא לימים שלאחר מרד בר-כוכבא. אף נראה שכל הצירוף של ארבעת הפסולין הוא מחידושם של חכמי דור אושא או ממשנתו של רבי עקיבא. בעדויות פ"ב, מ"ז: שלושה דברים אמרו לפני רבי עקיבא, שניים משום רבי אליעזר: יוצאה אשה בעיר של זהב ומפריחי יונים פסולים לעדות⁹¹. הצירוף של ארבעת הפסולים כאחד הוא ממשנת רבי עקיבא או תלמידיו שאחד גרס שאוספי

⁸⁶ שבת ק"ל, א'.

⁸⁷ כך במשנה שבירושלמי, בכ"י פ' ובעיטור ערך: קבלת העדות. כך יוצא מדברי בעל יד רמה (ווארשה כ"ה, ע"ג). המאירי: ויש ספרים שגורסים במשנה זו: והעבדים (עמ' 87). וכן בראש השנה פ"א, מ"ח, בכל הנוסחאות, אך התוספות מחקה.

⁸⁸ כך ברוב הנוסחאות העיקריות.

⁸⁹ כך בדפוס ראשון וכ"ו.

⁹⁰ סנהדרין כ"ו, א'.

⁹¹ השווה תוספתא עדויות פ"א, ה"י-ה"א, ובפירושו של חסדי דוד. ראה עוד סוגיית הירושלמי לסנהדרין ומקבילותיה.

שביעית פסולים וחבירו גרס במשנתו סוחרי שביעית. רבי שמעון או שמפשר בין השיטות או שמוסר לנו את ההבדל ההיסטורי בין דברי רבי מאיר לדברי רבי יהודה ועל כל פנים לפנינו עדות של בן הדור על נגישות מצד גובי המיסים המלכותיים – האנסין⁹² בשנת השמיטה והיתרם של חכמים לאסיפת הפרי. שורה ארוכה של הלכות בספרות התנאית הדנות בבעיות השונות של שביעית, מעלות מציאות של ריבוי עוברי עבירה בשביעית, הרבה הרבה למעלה משניתן למצוא לגבי כל מצווה אחרת. יתר על כן, קיימת כאילו הכרה במציאות זו. אתה שומע במשנתם של בני דור אושא אפילו על עיר שלמה של אוכלי שביעית. במשנה שביעית, פ"ט, מ"א, אנו קוראים: הפיגם והירבוזין השוטים ... פטורים מן המעשרות ונלקחין מכל אדם בשביעית שאין כיוצא בהם נשמר. רבי יהודה אומר: ספיחי חרדל מותרין שלא נחשדו עליהן עוברי עבירה ובפ"ג, מ"א, שם: מאימתי מוציאין זבלים משיפסקו עוברי עבירה⁹³, דברי רבי מאיר. רבי יהודה אומר וכו'. כאן נקבעה הלכה לפי נוהגם של עוברי עבירה שבוודאי לא היו מועטים. ביותר עולה עובדא זו מהברייתא דלהלן⁹⁴ שאף היא מחכמי אושא: "גבאי צדקה בשביעית מדלגין על פתחן של אוכלי שביעית, דברי רבי מאיר. וחכמים אומרים אין צריכים לדקדק באוכלי שביעית, אפי' פת נתנו להם מקבלין אותה הימנו, שלא נחשדו נותנות אלא מעות וביצים בלבד (כלומר, דמי פירות שביעית שנקנו בדמי שביעית שסבורים ששביעית אינה תופסת את דמיה. על פי רמב"ם ורדב"ז)⁹⁵, אם היתה עיר כולה של אוכלי שביעית אין צריכין לדקדק

⁹² ביכלר (בספרו הנ"ל, עמ' 230) סבור שאנסין אלו זהים עם המציקים אלא שאין הכרח בכך. רבי שמעון, כנראה, מתכוון לגובי המיסים. אמנם לא מצינו שמוכסים וגבאים יתכנו בשם אנסין. אולם הכינוי הולם את יחסו של רבי שמעון בן יוחאי למלכות ולמיסיה. וכבר הורה רבי שמעון בשם רבי עקיבא שמותר ללבוש כלאיים על מנת להבריח מן המכס (ב"ק קי"ג, א'). והשווה המסורת הידועה על עמדתו של רבי שמעון כלפי המלכות בשבת ל"ג, ב'.

⁹³ כך בד"נ, ל"ו, כ"י קויפמן, כ"י פרמא, דפוס קושטא(1), כ"י המשנה שבגניזה (שרי"ר, עמ' 48), דפוס וינציא ר"פ, במשניות הרמב"ם ובפיה"מ לרמב"ם, בפירוש הרע"ב ובכ"מ. כך היה גם לפני רבינו נתן אב הישיבה. אלא מה שפירש כי המדובר בשנה השמינית "והיו הצנועין נמנעים מלהוציא את הזבל עד ט"ו בשבט". לא מצינו בשום מקום ואינו עיקר. איסור אכילת פירות בשמינית עד ט"ו בשבט אינו גורר אחריו איסור עבודה בשדה. וכבר שנויים הדברים במפורש בספר בהר פ"א (ק"ו, ע"א): שבת שבתון יהיה לארץ כיוון שיצאת אף-על-פי שפירותיה שמיטה מותר לעשות מלאכה בגופו של אילן, אבל פירותיו אסורים עד חמישה-עשר בשבט. וכל שכן להוציא את הזבל לשדה. וכן כתב בפירוש מהר"י בן מלכי צדק (לפ"ב, מ"ה) שזיבול מותר בתחילת שמינית. נראה שפירשו בא מחמת שנתקשה "איך יתנו סימן לדין כולל מעבירות רשעים וכי בכל מקום היו פושעים בישראל להרשיע בפרהסיא" (הרמ"ז? כפי שמובא אצל תוס' אנשי שם). בכמה נוסחאות: עובדי עבודה, ברם אין זו דרכה של משנה לציין "עובדי עבודה" בסתם.

⁹⁴ תוספתא דמאי פ"ג בסופו; ירוש' שם פ"ג, כ"ג, ע"ב.

⁹⁵ ספ"ח מהלכות שמיטה ויובל.

באוכלי שביעית הכהנים [ה]גובל[ל]ין⁹⁶ בטהרה צריכין לדקדק באוכלי שביעית".
ודאי שאין כאן השלמה עם אוכלי שביעית ואף החכמים שאומרים שאין
מדקדיקין באוכלי שביעית סבורים כן, כנראה, רק מתוך שמניחים שאין אוכלי
שביעית מכשילים את האחרים ורק במעות וביצים יש חשש שמא יתנו להם
מעות וביצים שקיבלו בפירות שביעית אבל לא בפת ופירות. ומכל מקום לפנינו
מציאות שעיר שלמה יש שהיא בבחינת אוכלי שביעית⁹⁷. בברייתא אחת⁹⁸
למשנה סנהדרין פ"ג, מ"ג, שעסקנו בה למעלה מצוי תיאור של סוחרי שביעית
ודרך חזרתם בתשובה ואף בה נזכר בן אותו דור : סוחרי שביעית זה היושב ובטל
בשאר ימות השנה כיוון שהגיע שנת השמיטה התחיל מפשיט ידיו ורגליו ונושא
בפירות עבירה, לעולם אין יכול לחזור בו עד שתגיע שמיטה אחרת ויבדוק ויחזור
בו חזרה גמורה. רבי נחמיה אומר : חזרת ממון ולא חזרת דברים. כיצד מאתיים
דינר אלו כינסתי מפירות עבירה חילקו אותם לעניים. תמונה חיה של עוברי
עבירה בשביעית עולה בוויכוח בין גר אחד לבין בן ישראל אשר הסוגיה בתלמוד
מייחסתו לימי דור אושא : דבאתריה דרבי יהודה שביעית חמירא להו דההוא
דהוה קרי ליה לחבריה דיירא בר דיירתא, אמר ליה : תיתי לי דלא אכלי פירות
שביעית כוותך⁹⁹. הגר טוען שהוא שומר שביעית אך היהודי המתנשא עליו אינו
שומר שביעית.

בצדק העיר ביכלר¹⁰⁰ שבכל ההלכות המרובות הדנות על עוברי עבירה בשביעית
וחשודים על השביעית אין נזכרים חכמים לפני דור אושא¹⁰¹. ולא עוד אלא
שבהלכות הקדומות, שבהם נזכרים בית שמאי ובית הלל, והאוסרות למכור פרה
חורשת בשביעית או כלי חרישה לא נזכר החשוד על השביעית אלא נשנה בסתם :
אלו כלים שאין האומן רשאי למכרם בשביעית... ומוכר לגוי בארץ ולישראל

⁹⁶ כך יש לתקן על פי הירושלמי, והשיבוש גובין בא מחמת המלה גבאי שבראש ההלכה והמשפט
"גבאי קופה אין גובין" שבראש ההלכה שלפניה.

⁹⁷ ראה לעיל, הערה 81.

⁹⁸ תוספתא סנהדרין פ"ה, ה"ב ; ירוש' פ"ג, כ"א, ע"א ; שביעית פ"ד, ל"ה, ע"א.

⁹⁹ בכורות ל', א' ; גיטין נ"ד, א'.

¹⁰⁰ שם עמ' 220—224.

¹⁰¹ בתוספתא פ"ד, ה"ה, אנו קוראים : אין מוכרים פירות שביעית למי שחשוד על השביעית, אחד
זרעים נאכלין ואחד זרעים שאין נאכלים. בית שמאי אומרים : לא ימכור לו שדה בשביעית ובית
הלל מתירין. אולם כפי שהעיר ביכלר (שם עמ' 5—224), בצדק, הלשון לא ימכור לו היא מעין
הלשון המצוי במשנה פ"ה, מ"ח ; בית שמאי אומרים : לא ימכור לו פרה חורשת בשביעית...
ומשאל לו סאתו וכו' והמכוון לישראל סתם הנזכר לפני כן (ראה ההערה הבאה). המקור
היחידי שסותר, לכאורה סברה זו היא המשנה בספ"ר בבכורות : החשוד על השביעית אין חשוד
על המעשרות. ועל משנה זו אומר רבי יוחנן בבבלי שם (ל', א') : "אמר רבי יוחנן : זו דברי רבי
עקיבא סתימתאה אבל חכמים אומרים : חשוד על השביעית חשוד על המעשרות, מאן חכמים,
רבי יהודה". ברם ההבחנה : זו דברי רבי עקיבא סתימתאה ובמיוחד כש"החכמים" המתנגדים
לו הם בני דור אושא אינה בהכרח מדברי רבי עקיבא ולא מן הנמנע שתלמידיו ניסחו את
הדברים בשיטת רבם. ראה עוד להלן ובהערה 116.

בחוצה לארץ. בית שמאי אומרים: לא ימכור לו פרה חורשת בשביעית וכו' ¹⁰².
היו בוודאי כאלה אשר עברו על השביעית, עובדא שמוצאת את ביטויה בהמשכה
של אותה משנה: ופורט לו מעות אף-על-פי שהוא יודע שיש לו פועלים, והלכות
כיוצא באלו. אולם מטבעות הלשון "אוכלי שביעית", "חשודים על השביעית"
וכיוצא באלו נטבעו לאורה של המציאות שלאחר מרד בר-כוכבא. אולם ספק אם
נכון לראות בהן, כפי שביכלר מבקש ללמדנו, תופעה המייחדת את הגליל ואת
סוחרי התבואות העשירים שהמשיכו בעסקיהם בשנה השביעית. החכמים הנז-
כרים פעילים אמנם בגליל, אבל חכמים אלה, כרבי יהודה, רבי יוסי, רבי שמעון,
רבי נחמיה, הם ראשי המדברים בכל מקום בהלכה באותו דור ואין כל הצדקה
לראות בדבריהם השתקפות של המצב בגליל דווקא. בכל אותן הלכות על אוכלי
שביעית ועוברי עבירה אין עדות כי תופעה זו מתייחדת לגליל מחמת המציאות
הכלכלית, החקלאית או שזיקה לה לרקע החברתי-תרבותי של עובדי האדמה
באותו חבל ארץ. העדויות על עוברי העבירות השביעית והטענות כנגדם אינן
מעלות מציאות של חרישה וזריעה בשביעית אלא של אכילת פירות שביעית ולכל
היותר הכנת הקרקע לטיובה לקראת השנה הבאה. אמנם הירושלמי בדמאי פ"ג,
כ"ג, ע"ב, מוסיף על הברייתא שהבאנו לעיל בענין אוכלי שביעית שנתנו להן
("לגבאי הצדקה") פת מותר שלא נחשדו ישראל להיות נותנים אלא או מעות או
[ביצים] ¹⁰²* — אמר רבי חנניה בשם רבי פנחס: הדא דתימר במקום שזורעין ולא
אוכלין, לאכל אינן חשודין לא כל שכן להאכיל. אולם אין כל הכרח לפרש בדרך
זו את הברייתא. היא מתפרשת יפה בדרך שהצענו לעיל, שאינם חשודים ליתן
לאחרים פירות שביעית אלא מעות שקיבלו עבור פירותיהם מתוך שסבורים שאין
בהם איסור שביעית וכפירושיהם של ראשונים. עובדא זו בולטת אם משווים את
העדויות מדור אושא לאלו שבדורות הראשונים של אמוראים שבהם עולה תמונה
של אנשים חורשים ומזמרים כרמיהם ועושים את כל עבודותיהם ¹⁰³. לא מן
הנמנע כי העובדא שבדור יבנה שוב לא נהגו הפקר גמור בפירות אלא נשתמרו
ונמסרו לחלוקה גרמה לכך שבהתערערתם של המוסדות המרכזיים מצד אחד
ולחץ המלכות מצד שני החלו לאסוף את פירות האילן ורבו אוכלי שביעית ואף
רבו עוברי עבירה שטיפלו בשדותיהם לקראת השנה הבאה.

¹⁰² פ"ה, מ"ח. בירוש' שם ל"ו, ע"א, מפרש או מגיה רבי יונה: כיני מתניתא אילו כלים שאין
האומן רשאי למוכרן בשביעית לחשוד על השביעית. אולם אין פירושו יוצא בהכרח מדברי
המשנה. לפי פשוטה של משנה ניתן לפרש שאין מוכרים בשביעית כלי חרישה ו"כל שמלאכתו
מיוחדת לעבירה" לכל אדם.

¹⁰²* כך ע"פ כ"ר וסירליאו.

¹⁰³ ראה למשל ירושלמי שביעית פ"ד, ל"ה, ע"ב; שם פ"ה, ל"ו, ע"א; גיטין פ"ה, מ"א, ע"ג; ע"ז
פ"ד, מ"ד, ע"א; מדרש תהלים קכ"ט (רנ"ז, ע"ב): דלמא רב חנינא [בר] פפה ורבי שמואל בר
נחמן עברון על חד מחורשי שביעית, אמר ליה רבי שמואל: איישר. כיוצא בו סנהדרין כ"ו, א',
במעשה של רבי חייא בר זרנוקי ורבי שמעון בן יהוצדק וריש לקיש.

בכמה ממשניות וברייתות אנונימיות, או באלו מימי דור אושא נזכר החשוד על השביעית ליד עם הארץ. במעשרות פ"ה, מ"ג, שונה התנא: לא ימכור אדם את פירותיו משבאו לעונת המעשרות למי שאינו נאמן על המעשרות ולא בשביעית למי שהוא חשוד על השביעית¹⁰⁴. בשביעית פ"ה, מ"ט (=גיטין פ"ה, מ"ט): משאלת אשה לחברתה החשודה על השביעית נפה וכברה וריחיים ותנור אבל לא תבנור ולא תטחן עמה, אשר חבר משאלת לאשת עם הארץ נפה וכברה ובוררת וטוחנת ומרקדת עמה אבל משתטיל המים לא תגע אצלה שאין מחזיקין ידי עוברי עבירה. הלכות רבות מנוסחות לפי תבנית זו ומצויות בברייתות רבות¹⁰⁵. ברם צירופה של אשת עם הארץ לאשה החשודה על השביעית והזכרת החשוד על המעשרות ליד החשוד על השביעית אינו מעיד עדיין שעם הארץ הינו גם חשוד על השביעית. לא מן הנמנע ששני אלה נזכרו זה ליד זה מחמת ההלכות הדומות לגבי שניהם. גם ההלכות הדנות בדינו של עם הארץ לגבי תרומות ומעשרות והמחמירות בשביעית אין ללמוד מהם כי עם הארץ חשוד על השביעית ועם הארץ וחשוד על השביעית חד הם. בתוספתא דמאי פ"ג, ה"ט, אנו קוראים: "עם הארץ שהיה משתמש בחנות... היה הוא נאמן ואשתו אין נאמנת לוקחין ממנו... הוא אין נאמן ואחד מבניו נאמן ואחד מעבדיו נאמן [ואחת משפחו- תיו]¹⁰⁶ נאמנת לוקחין ואוכלין על פיהן ועושין לו ואוכל. בשביעית ובטהרות אינן רשאים לעשות כן". אין בהכרח ללמוד מכאן שאם בנו של עם הארץ נאמן על השמיטה "אין לוקחין על פיהן ואוכלין ועושין לו ואוכל" כבתרומות ומעשרות. הברייתא קובעת שנאמנות הבן בשביעית אין כוחה יפה לגבי הבית אך גם כאן אין זיהוי בדווקא בין עם הארץ וחשוד על השביעית. באותן הברייתות אשר נזכר במפורש דינו של עם הארץ לגבי שביעית עולה נאמנותו של עם הארץ לשביעית. במשנת דמאי סוף פ"ג: הנותן לחמותו מעשר שהוא נותן לה ואת שהוא נוטל ממנה, מפני שהיא חשודה לחלף את המתקלקל, אמר רבי יהודה: רוצה היא בתקנת בתה ובושה מחתנה. מודה רבי יהודה בנותן לחמותו שביעית שאינה חשודה להחליף להאכיל את בתה שביעית. אלא שמשנה זו כולה מדברי רבי יהודה וכפי שעולה מסוגיית הירושלמי ו"באתריה דרבי יהודה שביעית

¹⁰⁴ בירושלמי שם, נ"א, ע"ד, חלוק רבי שמעון על משנתנו: רבי שמעון מתיר מפני שהוא אומר לו הרי מכרתי את שלי צא ותבע את שלך. וכנראה שהסוגיה בירושלמי מתכוונת לברייתא המצויה בתוספתא שביעית ספ"ג: אין מוכרין שדה אילן לחשוד על השביעית אלא אם כן פסק עמו שאין לו באילן. רבי שמעון מתיר, מפני שהוא אומר לו אני מכרתי את שלי צא ותבע את שלך. "התובעים" כאן הם איפוא המבקשים והרשאים לזכות מן ההפקר.

¹⁰⁵ רובן נאספו ונסדרו בידי ביכר שם, עמ' 224 ואילך (במהדורה העברית: שם, עמ' 115 ואילך) ולפיהן מבקש הוא להסיק שעם הארץ וחשוד על המעשרות זהים הם אלא שלגבי שביעית נדרשה מידה רבה יותר של זהירות וראה להלן.

¹⁰⁶ כך על פי דפוס ראשון וכ"י ערפורט.

חמירא להו" ¹⁰⁷. בתוספתא עירובין פ"ז, ה"י : עם הארץ שהיו מוליכין אצלו עירוב, מוליך לכהן ככר תרומה ויושב ומשמרו ומחשיך עליו ואוכלו ובא לו, ובשביעית הרי זה מותר שלא נחשדו על השביעיות. ודאי שעדיין אין ללמוד מכאן שעם הארץ נאמן על השביעית. הוא רק נאמן שלא יחליף את השביעית ואותה נאמנות מצויה גם לגבי תרומה ורק כהן עם הארץ אינו נאמן על שמירת תרומה מפני שלבו גס בתרומה וכמות ששינו במפורש בתוספתא דמאי פ"ד, הכ"ח : מפקידין תרומה אצל ישראל עם הארץ ואין מפקידין תרומה אצל כהן עם הארץ. כשם שמצינו במשנה ובברייתות שונות המלמדות אותו כי אין אנו חוששים שעם הארץ יחליף תבואה מעושרת או שביעית ¹⁰⁸. מן המשניות והברייתות שהעלינו עד כה לא הוכח כי אמנם עם הארץ נאמן על השביעית, אך גם לא מצינו במפורש שעם הארץ חשוד על השביעית. בתוספתא בכורות, פרק ג', מקום שנשנים היחסים בין החשודים למיניהם נקבע : החשוד על השביעית – חשוד על המעשרות, יש חשוד על המעשרות – אין חשוד על השביעית. חשוד על זה ועל זה – חשוד על הטהרות, יש חשוד על הטהרות ואין חשוד לא על השביעית ולא על המעשרות (ה"ה). כאן נאמר במפורש שהחשודים על המעשרות, כלומר עמי הארצות, אינם חשודים על השביעית. במשנה בבכורות ספ"ד, החלוקה אמנם על הברייתא שלנו אך לענייננו שווה עמה בהלכה, שנינו : החשוד על השביעית אין חשוד על המעשרות, החשוד על המעשרות אינו חשוד על השביעית. ומכאן הסיק רבינו תם : דסתם עמי הארץ לא נחשדו בשביעית ¹⁰⁹.

מה שעולה מן הברייתות הוא שסתם בן אדם מן השוק חשוד על השביעית, כשם שהוא חשוד על המעשרות ולא עוד אלא שמחמירים בשביעית מבתרומות ומעשרות. דבר זה ניתן ללמוד מתוך כמה מן ההלכות שהעלינו עד כה ובמיוחד מן ההלכה דלהלן : היה עומד בתוך סיעה של בני אדם ואמר מי כן נאמן, אמר לו אחד : אני, אין נאמן מעשר הוא הרי זה נאמן, אמר לו שהוא מעשר, בפניו אין נאמן, שלא בפניו נאמן, בבית דין נאמן. במה דברים אמורים בזמן שאין מכיר שם אדם, אבל היה מכיר שם אדם לא יטול אלא מן המומחה ... במה דברים אמורים בתרומות ובמעשרות, אבל בשביעית ובטהרות אינו נאמן ¹¹⁰. יש אף ברייתות השונות הלכותיהן בסתם בלא שמחמירות בשביעית אבל עולה מהן

¹⁰⁷ בכורות ל', א' ; גיטין נ"ד, א'.

¹⁰⁸ ראה למשל דמאי פ"ג, מ"ד ; תוספתא דמאי פ"ד, הכ"ו ; שם הל"א ; ירוש' שם פ"ג, כ"ג, ע"ד ; בבלי חולין ו', א' ועוד.

¹⁰⁹ תוספות לכתובות כ"ד, א', ד"ה : שלי, ובניגוד לרשב"א לחולין ו', א', הסובר שעמי הארץ חשודים על השביעית.

¹¹⁰ תוספתא דמאי פ"ה, מ"ה ; ירוש' שם פ"ד, כ"ט, ע"ב. ובחלקם שניים הדברים במשנה שם, פ"ד, מ"ו.

בבירור כי סתם אדם או אשה חשודים על השביעית : בתוספתא ובירושלמי ¹¹¹ אנו קוראים : נותן אדם לשכנתו תבשיל לבשל לו ועיסה ואינו חושש לשאר ותבלין שבהן משום מעשרות ומשום שביעית. במה דברים אמורים בזמן שנתן להם שאר ותבלין, לא נתן להן שאר ותבלין הרי זה חושש לשאר ותבלין משום מעשרות ומשום שביעית. וביתר פירוש בבבלי : ואם אמר לה עשי לי משליכי חושש לשאור ותבלין שבה משום שביעית ומשום מעשר ¹¹². עד כמה שנראה לי מצוי רק מקור אחד ברייתא בבבלי המזכיר במפורש את עם הארץ כחשוד על השביעית : תניא, אין מוסרין דמי פירות שביעית לעם הארץ יותר ממזון שלוש סעודות וכו' ¹¹³, אלא שבמקבילה לברייתא זו בתוספתא נאמר : אין מוכרין פירות שביעית לחשוד על השביעית אלא מזון שלוש סעודות ¹¹⁴. ובברייתא בירושלמי ¹¹⁵ אף נאמר שזו מתורתם של זקני הגליל : אמר רבי אלעזר דזקני הגליל היא ¹¹⁶ דזקני הגליל אומ' ¹¹⁷ אסור למכור למי שהוא חשוד על השביעית מזון שתי סעודות. זקני הגליל, יש להניח בדרך קרובה בוודאי, שאינם אלא חכמי דור אושא.

כשאנו סוקרים כאחד את כל המקורות שהעלינו והאחרים הקרובים להם בעניינם נראה שקשה לתאם ביניהם. יש ביניהם שונים את השביעית כדין המעשר ויש שמחמירים בה, יש שמחשידים כל אדם על השביעית ויש שאינם מחשידים אלא את החשודים בכך ואולי לא רק בבתי מדרשות שונים נאמרו ההלכות אלא אף מתקופות שונות שמלאחר מרד ברכוכבא הגיעו אלינו. דינה של השביעית קרוב לזה של המעשר, אך כפי שאמרנו אין לזהות בפשטות את עם הארץ עם החשוד על המעשרות. ההלכה מבדילה בין החשוד על המעשרות לבין עם הארץ. גם כשאנו מחשידים כל אדם שאינו בחזקת נאמן על השביעית, כחשוד על השביעית כשם שמחשידים כל אדם במעשרות עד שלא קיבל עליו להיות נאמן או חבר, עדיין אין כאן זהות בין עם הארץ לחשוד על השביעית ולא מן הנמנע כי עם הארץ יקבל עליו להפריש מעשרות כהלכתן ועדיין ישאר חשוד על השביעית או ישמור שביעית כהלכתה וישאר בחזקת עם הארץ לגבי מעשרות כפי שמבדילות אותן הלכות בבכורות בין החשודים על המעשרות והחשודים על השביעית. בכל אותן הלכות והגדרות הקובעות את מהותו ודרכיו של עם הארץ לא נזכרה שביעית אפילו פעם אחת. גם בהלכות הסותרות את

¹¹¹ תוספתא דמאי ספ"ד ; ירוש' שם ספ"ד.

¹¹² חולין ו', א'.

¹¹³ סוכה ל"ט, א'. השווה עוד ירוש' דמאי פ"ג, כ"ג, ע"ב, סוף הלכה א'.

¹¹⁴ תוספתא שביעית פ"ו, ה"כ.

¹¹⁵ ירוש' סוכה פ"ג, נ"ד, ע"א.

¹¹⁶ המשנה בסוכה פ"ג מי"א האוסרת ליקח לולב בשביעית מן החשוד על השביעית.

¹¹⁷ בד"ו אומר, אולם בכ"ל : אומ' והמדפיס של ד"ו סיים את התיבה שלא כהלכה.

הדברים שעם הארץ חייב לקבל עליו כשבא לקבל עליו חברות אין זכר לשביעית. אף באותן הלכות הדנות במקרה שעם הארץ "נתמנה להיות חבר" וכיצד ינהג בפירות שנשארו מזמן היותו עם הארץ לא נזכרת שביעית¹¹⁸. מרובים היו החשודים על השביעית בדור אושא אולם מצויות מסורות המעלות אף שמירת שביעית בדקדוק רב. למעלה הבאנו את טענתו של אותו גר המעיד על עצמו ששומר שביעית. בסוכה מ"ד, ב', מספר אייבו : הוה קאימנא קמיה דרבי אלעזר ברבי צדוק¹¹⁹ אתא לקמיה ההוא גברא, אמר ליה : קרייתא אית ליה כרמיא אית לי ואתו בני קרייתא ומקשקשין בכרמיא ואכלין בזיתא, אריך או לא אריך ? אמר ליה : לא אריך. הוה קא שביק ליה ואזיל, אמר : כדו הויתי דיירי בארעא הדא מ' שנין ולא חמיתי בר אינש מהלך באורחא דתקנן כדון. הדר אתי ואמר ליה : מאי איעבד אמר ליה : אפקר זיתא לחשוכיא ותן פריטיא לקשקושי כרמים. מתוך המסורת משמע שאותו אדם שבעל חוות היה והיו לו כרמי זיתים וכרמי גפנים, נהג אף לפני שאלתו הפקר בפירות אלא שאותם עניים שבאו לאכול זיתים אף קשקשו בכרמים, כעין שכר מה עבור הפירות ורבי אלעזר ברבי צדוק אסר עליו לעשות זאת.

ג. תקופת רבי יהודה הנשיא

בדורו של רבי יהודה הנשיא חלו שינויים במעמדה של השביעית בין כתוצאה מתקנות של רבי יהודה הנשיא ובין כתוצאה מהוראתו ושיטתו בתפיסת מקומה של שביעית בהלכה. בין תקנותיו של רבי תופסות מקום רב תקנותיו בתחום השביעית. כמה מן התקנות אינן מיוחדות לשביעית בלבד אלא מתייחסות לקביעת התחום הגיאוגרפי לחלותן של המצוות התלויות בארץ ומכוונות לשביעית ומעשרות כאחד, אולם כמה מן התקנות מיוחדות לשביעית בלבד. נפתח תחילה בתקנות מן הסוג הראשון. המעשה שנמסר לנו בצורה המפורטת ביותר הוא היתרה של אשקלון מן המעשרות והשביעית. בתוספתא אהילות¹²⁰ שנינו : מעשה ברבי ורבי ישמעאל בר' יוסי ורבי אלן¹²¹ עזר הקפר ששבתו בחנות

¹¹⁸ ראה דמאי פ"ב, מ"ג—מ"ג ; תוספתא דמאי פ"ב, ה"ב—ה"ד ; ירוש' שם פ"ג, כ"ג, ע"ד ; בבלי בכורות ל', ב' ; תוספתא עבודה זרה פ"ג, ה"ט ; שם פ"ג, ה"ה ; בבלי גיטין ס"א, א' : ברכות מ"א, ב' ; סוטה כ"ב, א' ; ירוש' עירובין פ"ט, כ"ה, ע"ד.

¹¹⁹ כמה נוסחאות גורסות : רבי יצחק בן אלעזר (ראה דקדוקי סופרים. ועל הראשונים שהוא מונה יש להוסיף הרמב"ן בספר הזכות לגיטין, ווילנא י"ח, ע"א) אולם אין כל הצדקה לדחות את הנוסח שלפנינו שגם רש"י גרסו (ראה גם בסוגיה לעיל, מ"ד, ע', ד"ה : בגבולין) בטענה שלא יתכן שרבי אליעזר ברבי צדוק הגיע עד לימיו של אייבו אביו של רב. רבי אלעזר ברבי צדוק (כנראה השני) הגיע לימיו של רבי (תוספתא סוכה רפ"ב ; ירוש' סנהדרין פ"ז, כ"ד, ע"ב) ואין כל קושי בכך שאייבו, אביו של רב, יעמוד לפניו. גם מתוך העובדה שרב כהנא מוסיף על דברי אייבו קרוב לראות כאן את אייבו אביו של רב אף כי לא שמענו עליו ממקום אחר שעלה לארץ ושימש לפני חכמיה (ראה ביכלר שם, עמ' 221, הערה 1).

¹²⁰ פרק י"ח, הלכה י"ח.

של בן פזי ¹²¹ בלוד, והיה רבי פנחס בן יאיר יושב לפניו. אמרו לו : אשקלון מה אתם. בה ¹²² ? אמר להן : מוכרים חטים בבסילקאות שלהן ואוכלין את פסחיהן לערב. אמרו לו : מה שנהא בה מארץ העמים ¹²³. אמר להן : כשישה ארבעים יום. אמרו לו : אם כן בואו ונמנה ¹²³* עליה לפוטרה מן המעשרות ¹²⁴, ולא נמנה עמהם רבי ישמעאל ברבי יוסי. כשיצא, אמרו לו רבי ¹²⁵ מפני מה לא נמנית עמנו ? אמר להן ¹²⁶ : על טומאה אחת שטמאתי טיהרתי ולא מעשרות מתיירא אני מבית דין הגדול שמא ירצו את ראשי.

מסורת זו שנויה אף בירושלמי ¹²⁷ בשניונים המבהירים בכמה מקומות את הפרשה : "רבי סימון בשם חילפי : רבי ¹²⁸ ורבי ¹²⁹ ישמעאל בי רבי יוסי ובן הקפר נמנו על אויר אשקלון וטיהרוהו מפי רבי פנחס בן יאיר שאמ' : יורדין היינו לסידקי של אשקלון ולוקחי' חטין ועולין לעירנו וטובלין ואוכלין בתרומתינו. למחר נמנו עליה לפוטרה מן המעשרות, משך רבי ישמעאל בי רבי יוסי את ידיו שהיה מסתמך על בן הקפר, אמ' לו : בני למה לא אמרת לי מפני מה משכת את ידיך ממני, הייתי או' לך אתמול אני הוא שטמאתי אני הוא שטהרתי ועכשיו אני אומר : שמא נתכבשה מדבר תורה ¹³⁰ והאיך אני פוטרה מדבר ¹³¹ תורה". תחילה ביקש רבי להתיר את אשקלון לכניסתם של ישראל בטהרה וסמך על כך על עדותו של רבי פנחס בן יאיר. לפי התוספתא הוא העיד שהיו באים לבסיליקאות של גויים למכור את חטיהן וטבלו ואכלו פסחיהן לערב, ומכאן שלא נמנית אשקלון על ארץ העמים אשר הבא לתוכה צריך למנות שבעת ימי טהרה ולהזות בשלישי ובשביעי. ביכלר ¹³² סבור כי עדות זו מוסבת לימים שלפני החורבן והוא מתקן את הלשון בתוספתא וקורא : מוכרין היו. יש

¹²¹ כך בר"ש לאהלות פי"ח, מ"ט.

¹²² כלומר, מה מסורתם של בני הדרום בזינה של אשקלון, שכן רבי פנחס בן יאיר היה בן אחת הערים בדרום : מעשה ברבי פנחס בן יאיר שהיה דר בעיר אחת בדרום (דברים רבא פ"ג, ג').

¹²³ הר"ש שם גורס : כארץ העמים. אולם נראה שיש לקיים את גירסתנו ופירוש הדברים מה שנעין ונדקדק בה מענין טומאת ארץ העמים והוא מלשון "הוי", מדקדק ושואל, וכבר מצוי הלשון בתוספתא תרומות פ"ב, הי"ג, בפי רבן גמליאל : המתן עד שנהיה בהלכה.

¹²³* כך בדפוס ראשון בר"ש ובכפתור ופרח (לונץ, עמ' רע"ה).

¹²⁴ יפה פירש ליברמן (תוספת ראשונים ח"ד, עמ' 160) : הואיל ונתברר שאין באשקלון משום טומאת ארץ העמים אין לפוטרה ממעשרות בלא מניין, ולפיכך נמנו עליה לפוטרה.

¹²⁵ כך בר"ש הנ"ל ובכפתור ופרח פי"א (לונץ, עמ' רע"ה) : כשיצא אמר ליה רבי. וכן נראה.

¹²⁶ כך בר"ש. בכפתור ופרח : אמר ליה.

¹²⁷ ירוש' שביעית פ"ו, ל"ו, ע"ג ; יבמות פ"א, ח', ע"ג.

¹²⁸ כך ביבמות ובכ"ר.

¹²⁹ כך ביבמות.

¹³⁰ בכ"ר : מתורה.

¹³¹ בכ"ר : מדברי.

¹³² במאמרו The Patriarch R. Judah I and the Greco-Roman Cities of Palestine of Palestine, בקובץ Studies in Jewish History (1956), p. 189.

אמנם להעדיף מסורת זו שבתוספתא על פני העדות שבירושלמי שלפיה היו טובלין ואוכלין בתרומה. אמנם אין לנו עדות מוכחת כי רבי פנחס בן יאיר היה ישראלי, אולם מתוך המסורות המספרות על זהירותו במעשרות ואף חמורו לא היתה אוכלת טבלים¹³³, קרוב לאמר שישראל-י. היה. יש אף להניח שמחמת הקושי שחשו בדברים שרבי פנחס בן יאיר יעיד על אכילת פסחים תיקנו, את הדברים וגרסו אכילה בתרומות. אולם בכך שאנו מתקנים את הדברים בתוספתא ומייחסים את המעשים לימים שבפני הבית עדיין הקושי בעינו עומד: כיצד הגיעו באותו יום לאחר שמכרו חיטיהם בערב פסח מאשקלון, לשעת הקרבת קורבן הפסח בשמונה שעות ומחצה עד המקדש בירושלים. לדעתך, מצטרפת מסורת זו לעדויות על נהגם של ישראל בדורות הסמוכים לחורבן לאכול בליל פסחים מעין קורבן פסח: "גדיים מקולסין" או "צלי" ודקדקו לאכול בטהרה¹³⁴. רבי פנחס בן יאיר העיד, לפי הצעה זו, על עצמו ועל הנוהג שרווח בימיו ואין כל צורך לתקן את גופה של מסורת. יש להעדיף את התוספתא אף במסורת שרבי פנחס בן יאיר הביא לאשקלון את חיטיו למכירה ולא ירד אליה לקנות תבואה, שכן מסורות אחרות מוסרות על דרכו שלו ושל בני עירו לגדל תבואה¹³⁵. כשבא פעם אחת רבי פנחס בן יאיר לרבי, שואלו רבי לרבי פנחס: "מה עיבוריך עבידין?"¹³⁶ והולמים הדברים למי שמגדל תבואה. המסורת הרווחת בספרות התנאית רואה את אשקלון מחוץ לתחומיה של ארץ ישראל. הברייתא של תחומי ארץ ישראל, בנוסחאותיה השונות, פותחת את תחומה ב"פרשת אשקלון" ולקראת סיומה היא חוזרת לגינייא דאשקלון¹³⁷. ובצדק מסיקה הסוגיה בירור שלמי: מן מה דתני גנייא דאשקלון הדא אמרה אשקלון כלחוץ¹³⁸. במשנה בראש גיטין קובע רבי יהודה, דור אחד לפני רבי: מאשקלון לדרום (כלומר, התחום הנמנה על מדינות הים) ואשקלון כדרום. ובמקום אחר אנו שונים: בראשונה היו אומרים: תחומי אשקלון מקבר גדול ועד יגודיו ועד נגב ועד תרעין הן טמאין ונמנו עליהם חכמים וטיהרום¹³⁹. אף מכאן משמע שאשקלון עצמה עדיין היתה בחזקת חוצה לארץ ורק סביבותיה טוהרו מטומאת ארץ העמים. החידוש הגדול במעשיו של רבי כלפי אשקלון היה שעל אף שנקבעה טהרתה של העיר ונחשבה על ארץ ישראל פטורה ממעשרות ומשביעית וכפי

¹³³ ירוש' דמאי פ"א, כ"א, ע"ד — כ"ב, ע"א: בבלי חולין ז', א': בראשית רבא פרשה ס' 650.

¹³⁴ ראה תוספתא אהילות פ"ג, ה"ט; פסחים פ"ד, מ"ד; ביצה פ"ב, מ"ג; תוספ' שם פ"ב, ה"ט"ו (ומקבילות) והשווה, אלו, תולדות היהודים, ח"א, עמ' 165.

¹³⁵ דברים רבא פ"ג, ג'; ירוש' דמאי פ"א, כ"ב, ע"א.

¹³⁶ ירוש' תענית פ"ג, ס"ו, ע"ב; דמאי פ"א, כ"ב, ע"א.

¹³⁷ ספרי דברים פי' נ"א; תוספתא שביעית פ"ד, ה"א; ירוש' שם פי', ל"ג, ע"ג.

¹³⁸ ירושלמי שם.

¹³⁹ תוספתא אהילות פי"ח, ה"ט"ו.

שמלמדתנו התוספתא : עיירות המובלעות בארץ ישראל כגון סוסיתא וחברותיה אף-על-פי שפטורות מן המעשר ומן השביעית אין בהם משום ארץ העמים¹⁴⁰. יש להניח שברייתא זו משקפת את פני הדברים לאחר המניין בחנותו של בן פזי בלוד. אף מתקופת האמוראים אנו למדים שראו את אשקלון כחוצה לארץ לענין שביעית. בירושלמי שביעית סוף פרק ט' שואל רבי מנא את רבי חזקיה : "מהו מיבלא בפוניין (צ"ל כפוניין כגירסת סיריליאנו) לאשקלון, אמר ליה : אסור". רבי מנא שאלו אם מותר להוביל כפניות, כלומר, פגי תמרים שלא בשלו ואינן נחשבים כאוכלין^{140*} לאשקלון שהיא חוצה לארץ, שכן, בידוע, אין מוציאת פירות מארץ ישראל לחוצה לארץ בשביעית^{140*} ורבי חזקיה אסר אף כפניות. בירושלמי דמאי פ"ב, כ"ב, ע"ג, נשנו כמה מן היתריו של רבי כאחד : רבי זעירא רבי חייה בשם רבי יוחנן : רבי התיר בית שאן מפי יהושע זירוז בן חמיו של רבי מאיר שאמר אני ראיתי את רבי מאיר לוקח ירק מן הגינה בשביעית והתיר את כולה ... רבי התיר בית שאן, רבי התיר קיסרין, רבי התיר בית גוברין, רבי התיר כפר צמח. התירה של בית שאן בידי רבי, נזכר אף בבבלי ושל כפר צמח מובא גם בתוספתא¹⁴¹. בימים ראשונים אנו מוצאים כי התלבטו חכמים בשאלת טהרתה של קיסרין וסביבותיה¹⁴². בתוספתא אהילות, פרק י"ח, הלכה ט"ז, אנו שונים : העיד ר' יהודה בן יעקב מבית גוברין ויעקב ברבי יצחק מבית גופנין על

¹⁴⁰ תוספתא אהילות פי"ח, ה"ד.

^{140*} בתוספתא מעשר שני פ"א, הי"ד, שנינו : קור נקח בכסף מעשר ואין מטמא טומאת אוכלין, כפניות ניקחות בכסף מעשר ומטמאות טומאת אוכלין. ר' יהודה אומ' קור הרי הוא כעץ לכל דבר אלא שניקח בכסף מעשר, כפניות הרי [הן] כפרי לכל דבר אלא שפטורות מן המעשרות. אלא שבתוספתא עוקצין פ"ג, ה"א, לפי כ"י וינה : קור ניקח בכסף מעשר ואינו מטמא טומאת אוכלין כפניות אין נקחות בכסף מעשר ומטמא טומאת אוכלין ופטורות מן המעשר. ובמשנת עוקצין פ"ג, מ"ז : הקור הרי הוא כעץ לכל דבר, אלא שהוא נלקח בכסף מעשר, כפניות אוכלין ופטורות מן המעשרות. ברם כבר העיר ליברמן (תוספתא ראשונים, ח"ד, עמ' 187) שבמשניות מטיפוס א"י (ל"ו, קויפמן, פרמה, ד"נ) הנוסח : לאוכלין, שפירושו לא אוכלין, וכן בירושלמי שביעית פ"ד, ל"ה, ע"ג : וכפניות לאוכלין נפטורות מן המעשרות. וכבר מציינו לשון זה בהלכות נדרים : לחולין שאוכל לך (נדרים פ"א, מ"ג, לפי נוסחאות עיקריות) שפירושו לא יהיה חולין מה שאוכל לך. השווה עוד בבלי עירובין כ"ח, ב'.

^{140*} שביעית פ"ו, מ"ה ; ספרא בהר פרשה א' (ק"ו, ע"ג) ועוד. גם על סוסיתא אנו למדים שנידונה כחוצה לארץ לענין שביעית בתקופת האמוראים. בירוש' שביעית פ"ח, ל"ח, ע"א : תני פירות חוץ לארץ שנכנסו לארץ לא יהו נמכרין לא במידה ולא במשקל ובמניין אלא כפירו' הארץ ואם היו ניכרין מותר, אמר רבי בי רבי בון אילין קורדקיא שבאו מסוסיתא (שם פרי או חטים ולא נתפרש טיבו. הרש"ס גורס : קולקסיה) דסלקין ומזדבנין מן סוסיתא לטיבריא. כלומר נוהגים היו למכור את הקורדקיא שבאו מסוסיתא לטבריה במידה ובמשקל שכן נוכרים היו שבאו מחוצה לארץ הרי שסוסיתא נחשבת כחוצה לארץ.

¹⁴¹ חולין ו', ב'—ז', א' ; תוספתא שביעית פ"ד, ה"י. והשווה עוד ירושלמי דמאי פ"ג, כ"ג, ע"ג. הצעתו של ביכלר לתקן את הנוסח במשנת אהלות פי"ח : רבי ובית דינו נמנו על קיני והתירוה לקיסרי (שם, עמ' 183) אין לקבלה, ראה להלן.

¹⁴² אהלות פי"ח, מ"ט ; תוספתא שם פי"ח, ה"י, ג, וראה ליברמן, תוספתא ראשונים, ח"ג, עמ' 157—158.

קיסרי שהחזיקו בה מעולם והתירוה שלא במנין. אמר רבי חנן : אותה שנה שביעית היתה והלכו גויים לקרקסיות שלהן והניחו שוק מלא פירות ובאו ישראל ובזזום. בחזרתן אמרו : בואו נלך אצל חכמים, שמא התירו להן חזירים. אמר רבי זריקא : בחמישה ¹⁴³ באדר השני נמנו עליה עשרים וארבע זקנים והתירוה, שיהיו הכל נכנסים לתוכה. מכאן אנו למדים שיהודי קיסריה החמירו ונהגו איסור שביעית בקיסרין והגויים מובטחים היו שהיהודים לא יגעו בפירות אלא שהיהודים החלו לנהוג כבר היתר "שלא במנין", שלא כהלכה ובזזו פירותיהם של גויים. הם ניצלו את ההזדמנות שהגויים עזבו את השוק ובוודאי גבר עליהם הרעב לפירות בשביעית. והגויים תוך גלגול אמרו שמא התירו להן חזירים. וכן פירש הר"ש : "שהחזיקו בה מעולם. שהיתה של ארץ ישראל וחייבת במעשר ובשביעית והתירוה שלא במנין, מעצמן התחילו לנהוג בה היתר ולפוטרה ממעשר ומשביעית אף-על-פי שלא נמנו חכמים להתירה במנין". מברייתא אחת ¹⁴⁵ אנו למדים כי בדור אחד לפני רבי נהגו במעשר ובשביעית, ולפחות במעשר, בקיסרין, אביו של רבי רבן שמעון בן גמליאל מוסר : מעשה ששילח לי ר' יוסה בי ר' אתרוג גדול מציפורי ואמ' זה בא בידי מקיסרי ולמדתי ממנו שלושה דברים, אחד שהוא ודאי וכו'. והסוגיה בירושלמי מסבירה שאמנם "רבי התיר קיסרין ורבן שמעון בן גמליאל קודם לרבי היה". ברם אותו מניין שעליו מספר רבי זריקא ש"התירוה שיהו הכל נכנסים לתוכה" אינו מלמדנו בהכרח שהתירו קיסרין מחיובה בשביעית. בעל כפתור ופרח מפרש : ונראה שהמניין היה אחר שראו שנהגו בה היתר בשביעית ומעשרות נמנו עליה והתירוה משום ארץ העמים ועשו אותה כעירות המובלעות שפטורות משביעית וממעשרות ואין בהם משום ארץ העמים. אף ביכלר חושב שהמניין הזה הוא הוא ההיתר של רבי ¹⁴⁶. אלא שאין פירושים אלו מוכחים כלל וכלל. אפשר אף לפרש שמניין זה קדם לרבי, ואמנם המסורת אינה מזכירה כאן את רבי, וכל מטרתו של המניין לא היתה אלא להדגיש שאמנם קיסרין נמנית על ארץ ישראל וטהורה מטומאת ארץ העמים ו"הכל נכנסים לתוכה" וממילא חייבים בשביעית ואסור להם ליהודים לחזור על אותו מעשה שנעשה בשוק.

נראים הדברים שלא כולם קיבלו עליהם והסכימו להיתריו של רבי. לאחר המסורת על תקנותיו של רבי שונה הסוגיה : והיו הכל מליזין עליו, אמר להן : בואו ונ[י]דיין ¹⁴⁷ כתיב וכתת נחש הנחושת וכי לא עמד צדיק ממש ועד חזקיה

¹⁴³ הר"ש למשנה פי"ח, מ"ט ; כפתור ופרח (ח"א, לונץ, עמ' רע"ה) ובעל יחוסי תנאים ואמוראים ערך ר' זריקא (מהדורת מימון, עמ' ר"ד) גורסים : בחמישית, כלומר בשנה החמישית לשמיטה.

¹⁴⁴ למשנה הנ"ל.

¹⁴⁵ תוספתא דמאי פ"ג, הי"ד ; ירוש' שם פ"ג, כ"ג, ע"ג.

¹⁴⁶ שם, עמ' 183.

¹⁴⁷ כך בכ"ר.

להעבירו, אלא אותה עטרה הניח הקדוש ברוך הוא להתעטר בה ואנן ¹⁴⁸ העטרה הזאת הניח הקדוש ברוך הוא לנו להתעטר בה ¹⁴⁹. רבי יהושע בן לוי הוזה מפקד לטלייא לא תיזבון לי ירק אלא מן גינתא דסיסרא. קם עימיה זכור לטוב, אמר ליה: זיל אמור לרבך לית הדא גינתא דסיסרא דיהדיי הוות וקטליה ונסבת מיניה ואין בעית מחמרא על נפשך אישתרי לחברך ¹⁵⁰. פירושם של דברים שרבי יהושע בן לוי הגיע לאחד המקומות שרבי התיר בהם והחמיר על עצמו והורה לאחרים להחמיר לעצמם ולא לקנות ירק אלא מן גינה של נוכרי אחד בשם סיסרא (אולי רק כינוי ספרותי לגוי רשע), בהניחו שגוי זה מחזיק בנחלתו זו מאז ומעולם ואליהו הנביא הוכיח לו על המגוּחַך שבדבר לחזר אחר נחלת גוי שנחלתו לא הגיעה אליו אלא במעשה רצח של יהודי. קרוב להניח כי המעשה היה בקיסרין אשר אליה היה רגיל רבי יהושע בן לוי להגיע כאותה ששנינו: זעירי בן חמא אושפיזכניה דר' יהושע בן לוי ורבמי ורבסין] וכולהו] רבנן בקי-סרי ¹⁵¹. גם בירושלמי שביעית סוף פרק ט' מקום שחוזרת ונשנית מסורת זו היא נזכרת ליד מעשה של היתר שביעית בקיסרין: רבי חזקיה הוה קאים בשוקא דקיסרין חמא חד טעין עלל מן איסורא הפך אפוי דלא מיחמניה תני פרק, כל כך למה כדי שיעשה מקומו הוכיח. רבי חזקיה ידע שהפירות הן של איסור אך לא רצה לראות זאת כדי שהפירות הנמכרים בקיסרין יעשה מקומם מוכיח עליהם שהם בקיסרין מקום שאין איסור שביעית, כמסורות אחרות מימי אמוראים המוסרות שחכמים התעלמו בכוונה מעוברי עבירה בשביעית.

היתרים אלה צימצמו את חלותה של מצוות שביעית אולם לא ערערו את נוהגי ואיסורי שביעית בכללם. ברם, היתריו האחרים של רבי היה בהם כדי לערער את מעמדה של השביעית.

במשנה שביעית פ"ו, מ"ד, אנו שונים: מאימתי מותר אדם ליקח ירק במוצאי שביעית משיעשה כיוצא בו. עשה הבכיר הותר האפל. רבי התיר ליקח ירק במוצאי שביעית מיד. כיוצא בו בתוספתא פ"ד, הי"ז: רבי ובית דינו היתירו ליקח ירק במוצאי שביעית מיד ¹⁵². מן המקורות עולים שני נימוקים למעשהו של רבי. במעשה הנזכר בשינויים מעטים בירושלמי בבא בתרא ופאה ¹⁵³ אנו קוראים:

¹⁴⁸ צ"ל: ואנו כבמלאכת שלמה לשביעית פ"ו, מ"ד.

¹⁴⁹ עד כאן גם בבבלי חולין ו' ב"ז, א'.

¹⁵⁰ בכ"ר: לחבריה. המעשה ברבי יהושע בן לוי נזכר גם בירושלמי שביעית פ"ט, ל"ט, ע"א.

¹⁵¹ אני מעתיק לפי הנוסח של קטע גניזה שנתפרסם על ידי R. Gottheil and W. Worrell, *Fragments from the Cairo Geniza*, p. 204 והמקוויים בכמה נוסחאות של ראשונים. ראה דקדוקי סופרים, עמ' 249, אות פ'.

¹⁵² נזכר עוד בירושלמי פאה פ"א, כ', ע"ב; דמאי פ"ב, כ"ב, ע"ג; שביעית פ"ו, ל"א, ע"א; בבא בתרא פ"ט, י"ז, ע"א.

¹⁵³ שם ושם.

רבי פריא ¹⁵⁴ אוקר לרבי יהודה נשייא תרין פוגלין בין ריש שתא לצומא והוה פקי שמיטתא והוה אית בון טעונא דגמלא, אמר ליה רבי : לית אינין אסירין, לאו ספחין אינון. אמ' ליה בפקי שמיטתא איזדרעון. באותה שעה התיר רבי ליקח ירק במוצאי שביעית מיד. קשה להניח שמעשה נסים, גידולם של שני צנונים שלא כדרך הטבע, שימש יסוד לתקנה של רבי ובית דינו. מן התוספתא ומן סוגיית הירושלמי משמע שהיסוד להיתר הוא היתר קודם של רבי שהתיר להביא תבואה וירק מחוצה לארץ בשביעית. בתוספתא שביעית פ"ד, ה"א, שנינו : "בראשונה היו אומ' אין כובשין ואין מייבשין ואין מביאין יבשת וכבשת מחוצה לארץ לארץ. רבותינו התירו שיהו כובשין ומייבשין ומביאין יבשת וכבשת מחוצה לארץ לארץ" ¹⁵⁴ *, ההלכה הקדומה אסרה כל כיבוש של פירות שזרכן להאכל חיים וכמות ששנינו בספרא : ושאר כל פירות האילן אין אתה רשאי לכבוש מהם ¹⁵⁵. הלכה זו עוד מקובלת היתה בדור אושא שכן שנינו בתוספתא שביעית, סוף פרק ו' : תאנים של שביעית אין עושין אותן גרוגרות אבל [עושין] אותן דבילה. רבי יהודה אומ' : ממעיך ומגניב ביד. עם ההיתר של כבישה ויבוש פירות הארץ התירו אף להביא יבשת וכבשת מחוצה לארץ שכן תחילה, מסתבר, אסרו משום חשד שמא אילו פירות הארץ וכשהתירו ליבש ולכבוש בארץ התירו בה בשעה, או לאחר מכן אף להביא פירות אלו גם מחוצה לארץ. בהמשכה של אותה ברייתא שנינו : "אין מביאים ירקות מחוצה לארץ. רבותינו התירו שיהו מביאין ירקות מחוצה לארץ. כשם שמביאין ירקות מחוצה לארץ, כך מביאין קטנית ותבואה מחוצה לארץ. רבי ובית דינו התירו ליקח ירק במוצאי שביעית מיד" ¹⁵⁶. בבבלי ¹⁵⁷ תלו איסור הבאת ירקות מחשש טומאה שמא יביאו את הירקות בגושיהם ויטמאו במגע ובמשא ולפי זה האיסור הוא אף בשאר שני ימי השבוע, אבל בירושלמי בסוגייתנו ¹⁵⁷ נתפרש טעמו של איסור בחשש שמא הוא סוחר בפירות שביעית שכן אנו קוראים : בראשונה היה הירק אסור בספרי ארץ ישראל, התקינו שיהא הירק מותר בספרי ארץ ישראל. אף-על-פי-כן היה אסור להביא ירק מחוצה לארץ לארץ התקינו שיהא מותר להביא ירק מחוץ לארץ לארץ. אף-על-פי-כן היה אסור ליקח ירק במוצאי שביעית מיד. מתוך הסדר בברייתא, בתוספתא ובירושלמי משמע שההיתרים לקבוצותיהם תלויים היו זה בזה : (א) התירו כבשת ויבשת בארץ. והתירו להביא כבשת ויבשת מחוצה לארץ ; (ב) התירו ירק בספרי ארץ ישראל והתירו להביא ירק מחוצה לארץ לארץ. ומתוך שסמכו על ירק שבא מחוצה לארץ התיר רבי ליקח ירק במוצאי

¹⁵⁴ בכ"ר לפאה : פרגדי.

¹⁵⁴ * לנוסח ראה להלן.

¹⁵⁵ בהר סוף פ"א (ק"ו, ע"ג) והשווה משנה שביעית סוף פ"ו.

¹⁵⁶ נדרים נ"ג, ב' ; סנהדרין י"ב, א'.

¹⁵⁷ פ"ו, ל"ז, רע"א ; נדרים פ"ו, ל"ט, ע"ד.

שביעית מיד. אף מהמשך הסוגיה בירושלמי משמע שהיתר הבאת הירקות אינו מחמת ההנחה שהירק כבר הספיק לגדול, שכן אנו קוראים: בר מן קפולטא. מה עבדון ליה ציפראי? אלבשוניה סקא וקיטמא ואיתונויה קומי רבי, אמרין ליה: מה חטא דין מן כל ירקא ושרא ליה לון. והרי הקפלוט ודאי אינו גדל תוך כמה ימים.

בברייתא שהעתקנו מן התוספתא ומן הירושלמי לא נתייחסה לרבי אלא התקנה האחרונה ליקח ירק במוצאי שביעית מיד. במקומות הרבה בירושלמי ובזיקה להלכות שונות מעיר הירושלמי: הדא דתימר עד שלא התיר רבי להביא ירק מחוצה לארץ אבל משהתיר רבי להביא ירק מחוצה לארץ... כך נשנה לענין עולשין שהנו ירק בר אם מטמא טומאת אוכלין או לאו: אמר רבי יוסי בן חנינה עולשין חשובות הן לטמא טומאת אוכלין בשביעית ואיתמר טעמא הדה אמרה עד שלא התיר רבי להביא ירק מחוצה לארץ אבל משהתיר רבי להביא ירק מחוצה לארץ היא שביעית, היא שאר שני שבוע¹⁵⁸. כלומר עד תקנתו של רבי היו נוהגין לאכול אף את העולש בשביעית ולכן הוא היה מיטמא טומאת אוכלין בשביעית אבל לאחר שהחלו ליבא ירקות שוב לא נזקקו לעולש¹⁵⁹. כיוצא בו שנינו לענין נדרים: הנודר מן הירק בשביעית אסור בירקות השדה... הדא אמרה עד שלא התיר רבי להביא ירקות מחוצה לארץ, אבל משהתיר רבי להביא מחוצה לארץ לארץ היא שביעית היא שאר שני שבוע¹⁶⁰. וכן לענין עיבור השנה שתחילה לא עיברו לא בשביעית ולא במוצאי שביעית כדי שלא להאריך בסבלם של ישראל, אבל "משהתיר רבי ליקח ירק מחוצה לארץ לארץ היא שביעית היא שאר שני שבוע"¹⁶¹. "רבותינו" שהתירו ליקח ירק מחוצה לארץ בשביעית שנזכרו בתוספתא אינם אלא רבי ובית דינו.

אף ההיתר שקדם לו; היתר אכילת ירקות מחוצה לארץ לארץ בספרי הארץ, מסתבר, שמיד רבי יצא. באותה סוגיה בירושלמי השונה את ההיתרים אנו קוראים: עולא בר ישמעאל בשם רבי חנינה: רבי ורבי יוסי בר יהודה נחתון לעכו ואיתקבלון גבי רבי מנא, אמר להן רבי: עשה לנו לפס אחד של ירק. עבד ליה קופד. למחר אמר ליה: עשה לנו לפס אחד של ירק עבד לון תרנגולתא. אמר רבי: ניכר הוא זה שהוא מפתח של שמואל¹⁶². אמר ליה רבי יוסה בי רבי

¹⁵⁸ ירוש' שביעית פ"ו, ל"ז, ע"א; שם פ"ז, ל"ז, ע"ב; נדרים פ"ט, ל"ט, ע"ד.

¹⁵⁹ כשרבי מבקש להתיר שביעית הוא שואל את רבי פנחס בן יאיר: מה עיבוריא עבידין? אך רבי פנחס בן יאיר המבקש לשמור על מעמדה של השביעית עונה לו: עולשין יפות (ירוש' תענית פ"ג, ס"ו, ע"ב—ע"ג; דמאי פ"א, כ"ב, ע"א).

¹⁶⁰ ירוש' נדרים פ"ו, ל"ט, ע"ד. ועל דרכים של ישראל להיזקק בשביעית לירקות בר, ראה איכה רבתי פתיחתא דחכימי י"ז; שם פ"ג, ה'.

¹⁶¹ נדרים שם; פאה פ"ה, י"ח, ע"ד; שקלים פ"א, מ"ו, ע"ב; סנהדרין פ"א, י"ח, ע"ד. ומעינו לגבי הלכה אחרת בירוש' תרומות סוף פ"ו.

¹⁶² לא נתפרש לי מובנו.

יודה : אפילו מפתח של שמואל אינו. ולמה עבד כן דו תלמיד מן תלמידיו דרבי יהודה אמר : הירק אסור בספרי ארץ ישראל. כד אתא לגבה תני לה עובדא. אמר ליה : צריך הויתה עבד כותין". אף-על-פי שהמסורת לא ברורה לכל פרטיה הרי עקרה מוברר. רבי הגיע לאחד מערי הספר של ארץ ישראל ומבקש שיבשלו לו תבשיל של ירק וקרוב לראות כאן מעשה שרבי ביקש להנהיגו ברבים על-ידי מעשה שהנשיא ובני לווייתו אוכלים בשביעית בירק בספרי ארץ ישראל, אלא שמארחו התחמק ובישל לו יום אחד בשר ולמחרתו תרנגולות.

גם ההיתרים של היבשת וכבשת הנם, כפי המשמע, מתקנותיו של רבי. כבר הבאנו לעיל שבדור אושא עדיין לא יבשו ולא כבשו בארץ, אולם ניתן להוכיח שעוד בימי רבי לא יבשו וכבשו ארץ שכן אנו קוראים בתוספתא¹⁶³ : אין מביאין ענבים מחוצה לארץ ודורכין אותן בארץ... אבל מביאין גרוגרות וצמוקין וחושני¹⁶⁴ פשתן מחוצה לארץ לארץ, אבל לא מחוצה לארץ לעשותן בארץ סמך לחוצה לארץ. רבי התיר שיהו מביאין אותן מחוצה לארץ לעשותן בארץ סמך לחוצה לארץ. כבר פירשו חכמים כהלכה שאין "סמך" ו"סימך" אלא כתיב אחר של סמוך המצוי בדפוס ראשון¹⁶⁵, כלומר רבי התיר להביא תאנים וענבים מחוצה לארץ וליבשם באיזורי הספר. לשם בירור ענין הכבשת והיבשת עלינו לחזור ולדון בנוסח התוספתא. לעיל הבאנו את הנוסח : בראשונה היו אומ' אין כובשין ואין מיבשין ואין מביאין יבשת וכבשת מחוצה לארץ לארץ. רבותינו התירו שיהו כובשין ומיבשין ומביאין יבשת וכבשת מחוצה לארץ לארץ. כך הנוסח בכ"י וינה והוא מתאשר אף לפי הנוסח שמביא בעל כפתור ופרח¹⁶⁶ תוך שינויים קלים. ברם בכ"י ערפורט הנוסח הוא הפוך : אין כובשין ומיבשין ואין מביאין יבשת וכבשת מחוצה לארץ, רבותינו התירו שיהו מביאין יבשת וכבשת מחוצה לארץ לארץ וכובשין ומיבשין. והבדל רב בין שתי הנוסחאות, שכן לפי הנוסח הראשון התירו תחילה ליבש ולכבש בארץ ואחר חזרו והתירו ליבאם מחוצה לארץ. ברם לפי נוסח כ"י ערפורט תחילה התירו ליבאם ולאחר מכן התירו ליבש ולכבש בארץ גופה. ליברמן בפירושו¹⁶⁷ נוטה לקיים נוסח כ"י ערפורט ולכאורה אפשר למצוא סיוע לדבריו מן הברייתא שבה אמור במפורש "מביאין... מחוצה לארץ לארץ אבל לא... לעשותן בארץ. רבי התיר שיהו מביאין אותן מחוצה לארץ לארץ לעשותן בארץ סמך לחוצה לארץ. הרי שתחילה התירו להביא ואחר כך התירו הכיבוש והיבוש בארץ. אלא שעלינו להבחין בין

¹⁶³ שביעית פ"ד, הי"ט.

¹⁶⁴ בכ"י ערפורט ודפוס ראשון : חוצני, ראה ליברמן, עמ' 543.

¹⁶⁵ ילון, קונטרסים תש"א, עמ' 96 ועמ' 39 וליברמן בפירושו עמ' 544.

¹⁶⁶ פמ"ז (לונץ, עמ' תרנ"ג). בדפוס ראשון נשמטה כל הבבא.

¹⁶⁷ עמ' 541.

ייבוש וכיבוש פירות הארץ ובין ייבוש וכיבוש פירות חוצה לארץ ושהברייתא קצרה ולא הביאה את כל פרטי השינויים שחלו בהלכות אלו. אולי מן הראוי לקבל את נוסח כ"י וינה שרגיל עולה במשקלו על הנוסח האחר והמתאשר בנוסחו של בעל כפתור ופרח ולפרש שתחילה התירו ליבש ולכבש את הפירות שגידולם בארץ ובעקבות היתר זה התירו להביא יבשת וכבשת מחוצה לארץ, שכן לאחר שיבשו וכבשו בארץ לא היה יותר טעם לאסור להביאם לארץ, שתחילה היה חשש שיחשדו ביבשת והכבשת מחוצה לארץ שהיא נעשתה בארץ ומפירות הארץ, אולם, עדיין לא הותר להביא פירות חוצה לארץ על מנת לעשותן בארץ, ורבי שהתיר זאת לא התיר תחילה אלא בספר. הברייתא ששנתה בסתם "רבותינו התירו שיהו כובשין ומיבשין ומביאין יבושת וכבשת מחוצה לארץ" או שהיא כוללת את היתר הייבוש והכיבוש של פירות הארץ וחוצה לארץ כאחד או שעדיין אינה מכירה היתר הבאת פירות חוצה לארץ לשם ייבושם וכבישתם בארץ.

נמצאנו למדים שגם בהלכות של יבשת וכבשת עבר מעין אותו תהליך שעבר על ההלכות של הבאת ירק מחוצה לארץ ; תחילה אסור היה להביאן בכלל ואחר כך התירו להביאם לאיזורי הספר, ולבסוף, כפי המשמע, התירון לארץ ישראל כולה. לפי דרכנו למדנו שרבי הוא שהתיר הבאת היבשת והכבשת לספרי הארץ כשם שהוא הוא שהתיר הבאת הירקות לספרי הארץ ואין זה אלא קרוב ביותר להניח שכשם שמצאנו שרבותינו שהתירו לבסוף להביא ירק מחוצה לארץ לארץ שבבבלי, הנם רבי ובית דין, לפי סוגיות הירושלמי, כך אותם רבותינו שהתירו שיהיו כובשין ומיבשין ומביאין יבשת וכבשת אינם אלא רבי ובית דין. ההיתרים של רבי לא רק שהקלו את תנאי החיים הקשים בשנה השביעית אלא היה בהם כדי לערער את מעמדה של השביעית. יש בהם, במיוחד בהיתר ליקח כל ירק במוצאי שביעית מיד, משום הכרה והשלמה עם אלו אשר זרעו בשביעית כדי שיהיו בידם ירקות למוצאי שביעית מיד. שאם אי אתה אומר כן אין כל מובן לתקנה ליקח ירקות במוצאי שביעית. שהרי ירקות מחוצה לארץ מותר היה ליבא ולהשתמש בכל השנה השביעית. גם אם אין אדם צריך לשאול ולבדוק אם הירק בא מחוצה לארץ יש כאן השלמה והעלמת עין מאלה אשר זרעו בשביעית ירקות¹⁶⁸.

אולי לא פחות מאשר עירער רבי במעמדה של השביעית בתקנותיו, עשה למיעוטה בהוראתו שאין שביעית בזמן הזה אלא מדרבנן. בבבלי גיטין ל"ו, א', שואלת הסוגיה כיצד התקין הלל פרוזבול של ישמט והרי שמיטת כספים בשביעית היא מן התורה, והתשובה על כך : בשביעית בזמן הזה ורבי היא דתניא, רבי אומר :

¹⁶⁸ ראה הקשיים שנתלבטו בהם מפרשי המשנה והשווה פירושו של הרש"ס.

וזה דבר השמיטה שמוט – בשתי שמיטות הכתוב מדבר אחת שמיטת קרקע ואחת שמיטת כספים, בזמן שאתה משמט קרקע אתה משמט כספים בזמן שאי אתה משמט קרקע אי אתה משמט כספים. מן לשון הברייתא קשה לידע אם רבי התכוון לשמיטת קרקע בשנה השביעית או לשמיטת קרקעות, כלומר, להחזרת קרקעות ביובל ונחלקו בכך ראשונים. אולם ברייתא זו הובאה בלשונה במקום אחר¹⁶⁹ גם לענין היתר חרישה וזריעה בשביעית. ברם ביותר ניתן להוכיח זאת מן המקבילות לברייתא בירושלמי¹⁷⁰. אף שם מתלבטת הסוגיה בשאלה כיצד התקין הלל פרוזבול : כמאן דאמ' מעשרות [מדבריהם ניהא שיתקן הלל פרוזבול ברם מן דאמ' מעש']¹⁷¹ מדבר תורה והלל מתקין על דבר תורה ! ! ... חזר רבי יוסי ואמר : וזה דבר השמיטה שמוט – בשעה שהשמיטה נוהגת דבר תורה – השמט כספים נוהגת בין בארץ בין בחוצה לארץ דבר תורה, ובשעה שהשמיטה נוהגת מדבריהן – השמט כספים נוהגת בין בארץ בין בחוצה לארץ מדבריהם. תמן אמרין אפי' כמאן דאמר מעשרות דבר תורה, מודה בשמיטה שהיא מדבריהן דתני : וזה דבר השמיטה שמוט – רבי אומר : שני שמיטין הללו שמיטה ויובל בשעה שהיובל נוהג שמיטה נוהגת דבר תורה, פסקו היובלות שמיטה נוהגת מדבריהן¹⁷². מתוך דבריו של רבי ושל רבי יוסה ברור כי התכוונו ללמדנו ששביעית בימי בית שני אינה אלא מדרבנן.

כמה פעמים חוזר ונאמר בתלמוד הירושלמי, בדבריהם של חכמים ופשוטי עם, כי אין שביעית בזמן הזה אלא מדרבנן ולכן החכמים מקילים באיסוריה ופשוטי עם מזלזלים בשמירתה. בירושלמי דמאי פ"ב, כ"ב, ע"ד, בדיון בשאלה על פירות שביעית הובאה דעתו של רבי יוחנן ועל זה אומר רבי יוסי : מה את בעי מר' יוחנן, רבי יוחנן כדעתיה, ורבי יוחנן אמר קל הקילו בשביעית שהיא מדבריהם. ובירושלמי שביעית פ"ט, ל"ט, ע"א, אנו קוראים : חד ברנש הוה חשיד על שמיטתא, אמר לאיתתיה : "אפקין חלתא ?" אמ' ליה : "ההוא גברא חשיד על שמיטתא ואת אמרת אפקון חלה !" אמר לה : "חלה מדבר תורה¹⁷³, שביעית מדרבנן גמליאל וחבריו". אותו חשוד על השמיטה הקפיד על אשתו שתפריש חלה והסביר בכך שאינו מקפיד על השמיטה שאינה אלא מדרבנן גמליאל וחבריו, כלומר תקנת חכמים הנעשית בידי הנשיא ובית דינו¹⁷⁴. ואף לרבי עצמו יוחסה עמדה מעין זו. בירושלמי תענית פ"ג, ס"ו, ע"א, פותחת הסוגיה : תני כשם שמתריעין עליהן בשאר ימי שבוע כך מתריעין עליהן בשביעית מפני פרנסת

¹⁶⁹ מועד קטן ב', ב', והשווה קידושין ל"ב, ב'.

¹⁷⁰ שביעית פ"י, ל"ט, ע"ג ; גיטין פ"ד, מ"ה, ע"ג–ע"ד.

¹⁷¹ כך בכי"ר ולערך בגיטין.

¹⁷² דרשה זו רמוזה אף בספרי דברים פס' קי"א והשווה תוספות לגיטין ל"ו, א', ד"ה : בזמן.

¹⁷³ ברמב"ן בפירושו לתורה ויקרא כ"ה, ז', ובכפתור ופרח פמ"ז (לונץ, עמ' תרמ"ד) : דבר תורה.

¹⁷⁴ וכפירושו השני של הרמב"ן שם.

אחרים. מה מפני פרנסת אחרים? חברייה אמרי: מפני פרנסת גויים. רבי זעירא אמר: מפני פרנסת חשודים. אתייה דרבי זעירא כרבי ודחבריה כרבי פנחס בן יאיר. לדעתה של הסוגיה רבי סובר שבשנה השביעית יש להתירע, להתפלל ולהתענות בשביעית במקרה של הפסקה בגשמים או "צמחים ששנו" מפני פרנסתם של החשודים על השביעית. ואף מסמיכה הסוגיה מעשה ברבי: חד ספר הוה חשיד על פירות שמיטתא, אייתוניה גבי רבי, אמר לון: ומה יעביד עליבא ובגין חייו הוא דעבד. רבי מתייחס בסלחנות למלמד התינוקות או הספר החשוד על פירות השביעית ובוודאי לא היה נוהג כך לגבי עבירות כשם שלא היו נוהגים כן לגבי עוברי עבירה בשביעית בדורות לפני כן.¹⁷⁵ לתקופה זו ולמציאות זו נראה לי ליחס את האמור בספרי דברים פסקה שנ"ה על ארצו של אשר, כלומר ארץ הגליל: אין בכל הארצות שמשמטת בשביעית כארצו של אשר. נחלת אשר שגידלה זיתים יכלה להקפיד על השביעית בניגוד לשאר חלקי הארץ שלא שמרו שביעית כהלכתה.¹⁷⁶*

תפיסה זו שאין שביעית בזמן הזה אלא מדרבנן היא מחידושו של רבי. אין להניח כי כל אותם חכמים ובתי דין שגזרו גזירות והחמירו בהלכות שביעית בימי הבית ולאחריהם יותר מאשר בהלכות תרומות ומעשרות ואחרות, סברו ששביעית אינה אלא מדרבנן. רבי והמהלכים בשיטתו שהורו ששביעית מדרבנן הקלו בהלכות שביעית והתייחסו בסלחנות לעוברי עבירה בשביעית. יתר על כן במשנתם של תנאים מן הדורות שלפני דורו של רבי כשדנים בשאלה זו, מובר להם ששביעית הינה מן התורה. בספרא בהר (ק"ו, ע"ד) אנו קוראים: מנין עשה שביעית אף-על-פי שאין יובל, תלמוד לומר: והיו לך שבע שבתות שנים. ומנין עשה יובל אף-על-פי שאין שביעית, תלמוד לומר: תשע וארבעים שנה, דברי רבי יהודה. וחכמים אומרים: שביעית נוהגת אף-על-פי שאין יובל והיובל אינו נוהג אלא אם כן יש עמו שביעית. לא נחלקו רבי יהודה וחכמים אלא אם יובל נוהג כשאין שביעית אבל כולם מודים ששביעית נוהגת גם כשאין יובל נוהג. בערכין ל"ב, ב', חוזרות ונשנות ברייתות שונות הדנות בדין ערי חומה עם עלייתם של

¹⁷⁵ ראה למשל ספרי במדבר פי' קל"ז (האראוויטץ, עמ' 183); יומא פ"ו, ב'; סנהדרין ק"ה, א'; במ"ר פי"ט, י"ב: משל למה הדבר דומה? לשתי נשים שהיו לוקות בבית דין, אחת לוקה על שקלקלה ואחת לוקה על שאכלה (כך בכ"י לונדון ובמקבילות) פגי שביעית. בספרי דברים פיסקא כ"ו (פינקלשטיין, עמ' 36) בויקרא רבא פל"א, ד', המשל הוא ב"מלך שגזר" והיא מסורת שנסתגלה למשלי המלכים הרווחים בספרות התלמודית. ברם במדרש דברים רבה כ"י אוקספורד (ליברמן, עמ' 50): למה הדבר דומה? למי שנמצא מוכר פירות שביעית, ראה אותו הזקן וגזר שיחזור בכל העיר. קרוב בעיני שבמדרש זה הותאם המשל למציאות המאוחרת בימי דור אושא. שלפנים נכשלו בני אדם באכילת פגי שביעית, שאף הם אסורים באכילה לפי ההלכה, אולם בתקופה מאוחרת יותר נכשלו ישראל במכירת פירות שביעית.

¹⁷⁶ ברם השווה תרגום יונתן וירושלמי והגהת הגר"א.

בני הגולה והעולה מתוכן שלפחות "מנו יובלות לקדש שמיטין" וכפשוטם של דברים ששמיטה בזמן הזה לדעתה של אותה סוגיה, מן התורה היא ¹⁷⁶. כללו של דבר : התפיסה ששביעית בזמן הזה אינה אלא מדרבנן מחידושו של רבי היא ותפיסה זו משמעות רבה היתה לה בהתקנת תקנות וביחסו למעמד השביעית בכללה.

להשלמת מעשיו של רבי בתחום השמיטה נעלה את נסיונו של רבי להתיר את השמיטה בכללה. בירושלמי מסופר ¹⁷⁷ : "רבי בעא מישרי שמיטתא, סלק רבי פנחס בן יאיר לגביה, אמר ליה : מה עיבוריא עבידין ? אמר ליה : עולשין יפות ¹⁷⁸. ומה עיבוריא עבידין ? אמר ליה עולשין יפות ¹⁷⁹. ידע רבי דליתא הוא מסכמא עימיה". כבר ראינו לעיל כי נהגו לאכול מן העולש בשביעית ובוודאי התכוון רבי פנחס בן יאיר לאמר כי ניתן להמשיך ולאכול מן העולש ואין להתיר את השביעית. לעיל ראינו כי בשעה שהתיר רבי את אשקלון לא נמנה עמהם רבי ישמעאל ברבי יוסי דבר שלא מנע מרבי מלהוציא את כוונתו לפועל, אולם בנידון זה נרתע רבי מן המניין על אף שרבי ישמעאל ברבי יוסי היה מראשי המדברים בבית הוועד של רבי וזכה להוקרה מיוחדת מצדו ¹⁷⁹, ומרבי פנחס בן יאיר אין לנו דבר הלכה אחת ¹⁸⁰. מסתבר שמרובה היתה השפעתו של רבי פנחס בעם ולכן אף בהיתרה של אשקלון הוא שהעיד לפני רבי ועל סמך עדותו טוהרה העיר. אין לידע מתי עשה רבי נסיונו זה, האם לאחר שעלה בידו להנהיג שורה של היתרים או רק כשלא עלה בידו להתיר את השמיטה בכללה הסתפק בהיתרים חלקיים והקלות בסדרי החיים. כל ההיתרים של רבי ניתן היה להנהיגם גם בשעה שסבורים היו ששמיטה היא מן התורה, שכן כל אותם היתרים הם היתרים מן חומרות שאין להם כל סמך בתורה, או בהבחנה שמקום זה או אחר לא נכבש, נורש ונושב בידי ישראל, בידי עולי מצרים או עולי בבל ומשום כך ניתן לפוטרים מן השביעית. אולם רצונו של רבי להתיר את השמיטה בכללה, מסתבר, כרוך בהבחנה שאין השמיטה בזמן הזה אלא מדרבנן וניתן בידי החכמים להתירה מכל וכל.

¹⁷⁶ זו מימרה של רב נחמן בר יצחק, עיי"ש. רש"י לגיטין ל"ו, א'; ד"ה "בשביעית בזמן הזה" כותב : ודאמרין בערכין מנו יובלות לקדש שמיטין — מדרבנן קאמר... אבל בתורת כהנים ראיתי דשביעית נוהג בזמן שאין יובל נוהג ואומר אני שהיא מחלוקת. וראה תוספות לגיטין שם ד"ה : בזמן, ובבכורות שם ד"ה : מנו.

¹⁷⁷ תענית פ"ג ס' רע"ג ; דמאי פ"א, כ"ב, ע"א.

¹⁷⁸ בגנזי שכתר, ח"א, עמ' 419 : נעשו יפות.

¹⁷⁹ ראה שבת י"א, ב' ; ירושלמי כלאים פ"ט, ל"ב, ע"ב וראה אפשטיין, מבואות לספרות התנאים, עמ' 181.

¹⁸⁰ מסופרים עליו מעשים רבים באגדה ונמסרו ממנו כמה דברים באגדה ומימרה אחת שהיא על סף האגדה. ראה ב"ק קי"ג, ב'. ראה אף Safray, J.J.S. XVI (1965), 15-33.

ד. תקופת האמוראים

רבן גמליאל בנו של רבי יהודה המשיך בדרך אביו בהתקנת תקנות לצמצומה של השביעית. שתי תקנות נמסרו לנו בשמו. משנת שביעית פותחת בבירור עד אימתי מותר לחרוש בשדה בערב שביעית. למסורתה של ההלכה הקדומה אסור לחרוש בשדה כבר בסופה של השנה השישית באותה שעה שאין בחרישה זו מן התועלת לפירות של השנה השישית אלא יש בה משום התועלת לקרקע לקראת השנה השביעית. ונקבעו מועדים לשדה האילן (כל פרק א') ולשדה הלבן, כלומר, שדה התבואה (ראש פרק ב'). אולם בראש תוספתא שביעית שנינו: רבן גמליאל ובית דינו התקינו שיהו מותרין בעבודת הארץ עד ראש השנה. מסורת זו שנויה אף בתלמודים. בירושלמי ¹⁸¹: ר' קרוספי בשם רבי יוחנן: רבן גמליאל [הנשיא הוא] ¹⁸² ובית דינו התירו באיסור שני פרקים הראשונים. כלומר שני הפרקים בעבודת השדה, האילן ושדה התבואה שלפני ראש השנה שנאסרו בהלכה. ובבלי ¹⁸³: ואמר רבי שמעון בן פזי אמר רבי יהושע בן לוי משום בר כפרא: רבן גמליאל ובית דינו נמנו על שני פרקים הללו וביטלום. במקורות לא נאמר מי הוא רבן גמליאל שהתיר את עבודת הקרקע עד ראש השנה ורוב הראשונים סוברים, ללא סיוע במקורות, שהוא רבן גמליאל דיבנה ¹⁸⁴. אולם ודאי הדין עם אותם החכמים הכותבים שהוא רבן גמליאל בנו של רבי. בכל משנת שביעית אין מכירים בהיתר זה. כל המשנה מניחה, כדבר ברור שקיים איסור של שני פרקים בעבודת השדה. לא רק חכמי יבנה חלוקים בפרטי האיסור ומתי מותר לחרוש עד ראש השנה בשדה נטיעות רכות אלא אף חכמי אושא כשנות-דור לאחר רבן גמליאל עדיין חלוקים בפרטים שונים ועוד רבי שמעון מתנגד לקביעות שונות של תוספות אלו וקובע: נתת תורת כל אחד ואחד בידו, אלא בשדה הלבן עד הפסח ובשדה האילן עד העצרת ¹⁸⁵. כיוצא בו שנינו בשביעית פ"ג, מ"ח: אין בונים מדרגות על פי הגאיות ערב שביעית משפסקו הגשמים, מפני שהוא מתקן לשביעית. ובתוספתא שם פ"ג, ה"ד: ר' נחמיה או' בונין מדרגות על פי גאיות בערב שביעית. מן הירושלמי ¹⁸⁶ אנו למדים שרבי נחמיה ורבי יהודה נחלקו בהלכה זו. חכמי דור אושא אלו בוודאי עוד לא הכירו את ההיתר לחרוש עד ראש השנה שאם מותר לחרוש הרי בוודאי ובוודאי שמותר לבנות מדרגות ¹⁸⁷.

¹⁸¹ שביעית פ"א, ל"ג, ע"א.

¹⁸² כך בכ"ר; קונטרס אחרון לילקוט (גינצבורג, עמ' 329) ובנוסח הרש"ס.

¹⁸³ מועד קטן ג', ב'.

¹⁸⁴ ראה ליברמן בפירושו עמ' 482.

¹⁸⁵ שביעית פ"ב, מ"א. ראה ליברמן שם; פראנקל, דרכי המשנה (תרפ"ג), עמ' 27; Albeck, *Untersuchungen über die Redaktion der Mishna*, p. 96.

¹⁸⁶ בירושלמי פ"ג, ל"ד, ע"ד: תני ר' יודה ור' נחמיה אוסרין. אולם בנוסח הרש"ס: ותני ר' יהודה אוסר ור' נחמיה מתיר.

¹⁸⁷ וכן פירש הלכה זו רבי יוחנן בירושלמי שם: באיסור שני פרקים היא מתנייתא.

החכמים המוסרים לנו על התקנה בשני התלמודים הינם אמוראים בני הדור הראשון או השני ואין דרכם של אלו למסור מסורות בשם רבן גמליאל דיבנה. אף הנוסח: רבן גמליאל הנשיא הוא ובית דינו מלמדנו כי הכוונה לרבן גמליאל בנו של רבי יהודה הנשיא. האיסור של פרקים היה מן האיסורים הקדומים בשביעית ובמסורת התנאים והאמוראים ראו באיסור זה או בחלקים הימנו הלכה למשה מסיני ו"יסוד נביאים" וכבר נחלקו בפרטיו בית שמאי ובית הלל¹⁸⁸. מעשה ההיתר, אולי אין בו משמעות רבה ביותר להקלה לעובד האדמה כשם שמלמדנו על התערעורתה של מעמד השביעית בעולמה של ההלכה והמעשה.

ועוד היתר אחד נתקן ביד רבן גמליאל ברבי בהלכות שביעית. בשביעית פ"ח, מ"ו, אמור: ואין עושין זיתים בבד ובקוטבי¹⁸⁹. ובתוספתא פ"ו, הכ"ז: זיתים של שביעית אין עושים בקטבי¹⁹⁰. רבן שמעון בן גמליאל מתיר. רבן גמליאל ובית דינו התקינו שיהו עושין בקטבי¹⁹¹. אם כאן ברור כי הכוונה לרבן גמליאל ברבי¹⁹² שכן בדורו של רבן שמעון בן גמליאל עדיין נחלקו בכך חכמים ומשנתנו עוד אינה מכירה בהיתר. בדור הבא אנו מוצאים את רבי יוחנן פוסק הלכה למעשה שיותר לעשות זיתים בקוטבי: רבי יוחנן הורי לאילין דרבי ינאי... ולעשות בקוטבי כרבנן¹⁹³.

תקופתו של רבן גמליאל היא גם ראשית גילוייה הקשים של תקופת האנארכיה של המאה השלישית. אמנם היהדות בארץ ישראל, כפי הנראה, לא סבלה מגזירות בעלות אופי פוליטי ומרדיפות דתיות אשר היו מכוונות אליה כעם וכעדה דתית, אולם סבלה קשות מהתערעורתם של סדרי שלטון במזרח בכללו וארץ ישראל בתוכו. מחילופי קיסרים ושליטים אשר נלחמו זה בזה ומדריש-תיהם הגדלות והולכות למיסים וארנונות וכלכלת מלחמותיהם וצבאותיהם. בתקופה זו לא כובדו זכויותיהם המיוחדות של ישראל לשחרור מן המיסים בשנה השביעית. העדויות על כך מצויות בשני התלמודים. בתלמוד הירושלמי¹⁹⁴ דנה הסוגיה בסתירה שבין משנת שביעית פ"ד, מ"ב, שבה אמור ששדה שנטיבה, כלומר נחרשה, או שנדירה לא תזרע במוצאי שביעית בעוד שבמשנת סנהדרין פ"ג, מ"ג, מלמדתנו שאוספי שביעית כשרין לעדות. ועל זה עונה רבי יוסי ברבי בון: תמן אין המלכות אונסת, כלומר במשנת שביעית החמירו ואסרו עליה

¹⁸⁸ מועד קטן ג', ב' (ומקבילות): ירוש' שביעית פ"א, ל"ג, ע"ב; משנת שביעית בראשה.

¹⁸⁹ כך ברוב הנוסחאות העיקריות וכן הוא גם בספרא בהר פ"א (ק"ו, ע"א) ופירשה הרמב"ם: מסחטת זיתים קטנה.

¹⁹⁰ כך בדפוס ראשון. בכ"י וינה: בקתכי ואינו אלא שיבוש קל של קריאה או העתקה.

¹⁹¹ בירושלמי שביעית פ"ח, ל"ח, ע"ב: ורבותינו התירו לעשותם בקוטבי.

¹⁹² וכן סבור הרש"ס (קל"ד, ע"א).

¹⁹³ ירוש' שביעית פ"ח, ל"ח, ע"ב.

¹⁹⁴ ירוש' שביעית רפ"ד; סנהדרין פ"ג, כ"א, ע"ב.

להזרע בשמינית מפני שאין המלכות אונסת, "ברם הכא המלכות אונסת". בראשונה כשהיתה המלכות אונסת הורי רבי ינאי שיהיו חורשין חרישה ראשונה". ובהמשכה של הסוגיה נשאלת השאלה מדוע לא חייבים היו ישראל לקדש שם השם שהרי המעשה נעשה בפרהסיא ובפרהסיא הרי קבעו חכמים "אפילו מצוה קלה לא ישמע לו" והגמרא מסבירה: לא אתכוון¹⁹⁵ משמדת-הון¹⁹⁶, לא אתכוון אלא מיגבי ארנונין. מסורת מקבילה מצויה בבבלי סנהדרין כ"ו, א': משרבו האנסין ומאי נינהו ארנונא כדמכריז רבי ינאי פוקו וזרעו בשביעית משום ארנונא¹⁹⁸. קרוב לוודאי שלפנינו שתי מסורות חלוקות על מעשה אחד שלדעת הירושלמי לא התיר רבי ינאי אלא לחרוש חרישה ראשונה בשביעית, לטייב את האדמה על מנת להרבות את היבול בשמינית ולדעת הבבלי התיר רבי ינאי את הזריעה ממש בשביעית. קרוב לוודאי כי יש לקבל את המסורת שבבבלי. החרישה בשביעית מועילה לקרקע ומשביחה במידת מה את היבול בשמינית אולם אם המלכות הדורשת את הארנונה לחייליה מוכנה להמתין לשנה השמינית, אין להניח כי החכמים היו מתירים את החרישה בשביעית רק כדי להשביח במקצת את היבול. גם הלשון "בראשונה כשהיתה המלכות אונסת" אינו הולם את הצעת הדברים לפי הירושלמי. קשה להניח שאנשי השלטון ומפקדי הצבא בימי האנארכיה היו מוכנים להמתין שנה בשביל גביית הארנונה. מסתברים יותר הדברים בבבלי שהמלכות דרשה את מיסיה הרגילים ואולי אף למעלה מן הרגילים בשנה השביעית לצרכי האסטרטגיות ורבי ינאי התיר להם לחרוש ולזרוע בשביעית. מעין מציאות זו עולה לפנינו גם בדרשה אחת של רבי יצחק כשני דורות לאחר רבי ינאי. לכתוב גיבורי כח עושי דברו (תהלים ק"ג, כ') נאמר במדרש¹⁹⁹: במה הכתוב מדבר? בנוהג שבעולם אדם עושה מצווה ליום אחד לשבת אחד לחודש אחד, שמא לשאר ימות השנה, ודין חמי חקליה ביירה כרמיה ברייה ויהיב ארנונא ושתיק. גם בדורו של רבי יצחק נפחא בסופה של המאה השלישית חזרו דרישות אלו לארנונה בשביעית והוא משבח את אלו ששומרים על שביעית למרות לחץ הארנונה. יש להניח כי גם

¹⁹⁵ כך בסנהדרין.

¹⁹⁶ כך בסנהדרין.

¹⁹⁷ כך בכ"י רומי.

¹⁹⁸ הראב"ד בהשגותיו לרמב"ם, הלכות שמיטה ויובל, פ"א, כותב: אנו קבלנו האנסים ארנונא שנוטל המלך חומש מפירות הארץ ומי שאינו עובד גוזלין אותה ממנו והמקומות שלא החזיקו בהם עולי בבל ולא היתה שביעית נוהגת בהם אלא מדבריהם בהם התירו לעבוד מפני האונס, אבל לא במה שהחזיקו. ברם אין לדבריו סמוכין במקורות וכפשוטם של דברים התיר רבי ינאי בארץ ישראל גופה וכפירוש רש"י: שביעית בזמן הזה דרבנן דבטלה קדושת הארץ. וכן פירש בעל יד רמה ואחרים.

¹⁹⁹ ויקרא רבא פ"א, א'. ונשנו הדברים בקצרה בתנחומא ישן ובמהדורת באבער לראש ויקרא ובשוחר טוב לתהלים ק"ג, י"ח.

בדורו של רבי ינאי היו כאלו שלא נזקקו להיתרו ושמרו שביעית כהלכתו אך לא מן הנמנע כי דרשתו של רבי יצחק זיקה לה לתופעה של התחזקות מעמדה של השביעית בהמשכה של המאה השלישית כפי שיתברר להלן. מן הלשון בראשונה כשהיתה המלכות אונסת, כלומר לפני המלכות דרשה מיסים אך לא כיום, יש אולי ללמוד שבהמשך דורות האמוראים שוב כובדה אותה זכות של שיחרור מן המיסים בשביעית, אלא שלעתים חזרה המלכות ודרשה את מיסיה כפי שעולה מדרשתו של רבי יצחק.

מן הדור הראשון של האמוראים, אנו שומעים על היתר נוסף. בידוע, קובעת ההלכה התנאית שבעל הבית רשאי לאסוף לתוך ביתו פירות שביעית ולהשתמש בהם כל עוד שמצויות פירות מאותו המין בשדה ואף הפירות שמאכיל לבהמתו כל זמן שהיתה אוכלת בשדה — בהמה אוכלת בבית כלה לחיה בשדה — כלה לבהמתך שבבית²⁰⁰. בשעה שכלה אותו מין מן השדה חייב הוא לבער את הפירות שבבית: מי שיש לו פירות שביעית והגיע שעת הביעור, מחלק מהן לשכניו ולקרוביו וליודעיו ומוציא ומניח על פתח ביתו, ואומר: אחינו בית ישראל כל מי שצריך ליטול יבוא ויטול²⁰¹. ההלכה קבעה שלענין ביעור מתחלקת הארץ לשלוש ארצות וכשכלו הפירות מאותו מין באותה ארץ חייב הוא לבער את פירותיו. וכל ארץ משלוש ארצות התחלקה לשלוש ארצות: שלוש ארצות לביעור יהודה ועבר הירדן והגליל ושלוש שלוש ארצות לכל אחת ואחת, גליל העליון וגליל התחתון והעמק וכו'²⁰². משנה זו קדומה ביותר²⁰³. במשנה שביעית פרק ט', ובתוספתא שם פרק ז', ובמשניות וברייתות רבות אחרות, נשנות הלכות רבות בפרשת הביעור: החלוקה המדויקת של כל איזור ואיזור, דינו של המוליך פירות שביעית ממקום שכלו למקום שלא כלו או ממקום שלא כלו למקום שכלו²⁰⁴ וכיוצא באלו הרבה. במשנתם של חכמי דור אושא והדור האחרון של התנאים אנו מוצאים כמה וכמה קולות בדיני ביעור. בייחוד מצויות הקלות בהוראותיו של רבי שמעון. לאחר שהמשנה שונה את החלוקה המפורטת של הארצות לענין ביעור אנו שונים בדבריה: ולמה אמרו שלוש ארצות? שיהיו אוכלין בכל אחת ואחת עד שיכלה האחרון שבה. ופירושם של דברים שאוכלים מן הפירות שבהר יהודה עד שיכלו האחרונים בהר שביהודה אף-על-פי שמצויים עדיין פירות אלו בשפלה או בעמק וכפי שנתפרשו הדברים בתוספתא: שלוש ארצות לביעור יהודה עבר הירדן והגליל שלשתן של שלש שלש

200 ספרא בהר פרק א' (ק"ו, ע"ג).

201 תוספתא שביעית פ"ח, ה"ב.

202 שביעית פ"ט, מ"ב.

203 ראה קליין, ארץ יהודה, עמ' 241 ואילך.

204 פסחים פ"ד, מ"ב.

למה הוזכרו ההר העמק והשפלה לפי שאין אוכלין מי שבהר על שבעמק ולא על מי שבעמק על שבהר אלא הר והרו עומק ועומקו שפלה ושפלתו²⁰⁵. רק בסוריא שהקלו בה בשביעית אמרו: ובסוריא לא אמרו שלש ארצות אלא אוכלין מן הראשון שבה עד שיכלה האחרון שבה²⁰⁶. אולם רבי שמעון כבר מלמדנו: "לא אמרו שלוש ארצות אלא ביהודה ושאר כל הארצות כהר המלך וכל הארצות כאחת לזיתים ותמרים"²⁰⁷ שתי קולות גדולות נשנו כאן: (א) מותר לאכול בגליל ובעבר הירדן עד שיכלה האחרון שבהרי יהודה. (ב) זיתים ותמרים מותרים באכילה כל עוד שהם מצויים באחת מן הארצות. ובברייתות²⁰⁸ נפרטו המקומות שבהם מצויים הזיתים והתמרים האחרונים: אוכלין על התמרים עד שיכלו מיריחו ועל הזיתים עד שיכלו ממ[י]רון²⁰⁹ ומגוש חלב. ובירושלמי²¹⁰ נאמר: תני אף לחרובין. בשביעית פ"ט, מ"ה, חלוקים חכמי דור יבנה רבי אליעזר, רבי יהושע ורבן גמליאל בדין של הכובש שלושה מיני ירק בחבית אחת בשביעית שרבי אליעזר מחמיר בכולן וסבור שמותר לאכול רק על הירק הראשון, כלומר כל עוד לא הגיע זמן ביעורו של מין הירק הראשון, רבי יהושע אומר אף על האחרון ורבן גמליאל אומר כל שכלה מינו מן השדה יבער מינו מן החבית. לכל החכמים בדור זה מוברר שנוהגים ביעור בירקות כשם שנוהגים בפירות האילן כשם שלא מצינו שבדור זה הבדילו בין גידול אחד לחבירו. אולם רבי שמעון אומר: "כל ירק אחד לביעור", כלומר כל עוד נמצא ירק כל שהוא בשדה בשביעית אפשר לאכול כל ירק בבית²¹¹. הקלות אחרות בביעור מצויות בדברי רבי יהודה האומר שהמוליך פירות שביעית ממקום שכלו למקום שלא כלו או

²⁰⁵ משנה שביעית פ"ט, מ"ג, ותוספתא שם פ"א, ה"י. כך נראים הדברים כפי שעולים מפרשטם של המקורות וכפי שפרשו רבים מן הראשונים (תוספות לפסחים נ"ב, ב', ד"ה: ע"ד; הר"ש משנץ; הר"ש סיריליאן ואחרים) אבל רש"י (לפסחים שם) פירש שאוכלין בכל יהודה כל זמן שלא כלו הפירות לחיה באחת מג' הארצות. ובשיטה זו הלך גם הרמב"ם בפירושו למשניות ובהלכות שמיטה ויובל (פ"א, ה"י). ליברמן בפירושו לתוספתא (ח"א, עמ' 196) אף הוא מפרש את התוספתא בדרך זו: כל מה שבהר דינו כהר ואפילו שפלה בו. אמנם הירושלמי (פ"ט, ל"ח, ע"ד) מפרש בדרך זו את התוספתא אך אין זה פשוטם של דברים ואין הצדקה לפרש את התוספתא לפי הפירושים של האמוראים שהקלו בדין ביעור.

²⁰⁶ תוספתא שם ובלשון קצרה אף בירושלמי שם פ"ט, ל"ח, ע"ד.
²⁰⁷ שביעית פ"ט, מ"ג. ונשנה בסתם בתוספתא שם פ"א, ה"י. הר"ש סיריליאן (קמ"ו, א') מפרש שהסיפא אינה מדברי רבי שמעון והוא לכולי עלמא ומסתייע מן התוספתא אולם לשון התוספתא "ושאר ארצות אחת לזיתים ולתמרים" אינה יכולה להתפרש אלא כהמשך. דברי רבי שמעון נשנים בקצרה גם בתוספתא פ"א, ה"י, ושם נסמנו גבולותיו של הר המלך.

²⁰⁸ ירוש' שביעית פ"ט, ל"ח, ע"ד. והשווה תוספתא שם פ"א, ה"י; בבלי פסחים נ"ג, א'.

²⁰⁹ כך בכ"ר.

²¹⁰ שם, שם.

²¹¹ כך פירש הר"ש הרמב"ם, רבינו נתן אב הישיבה ורבים אחרים. הראב"ד בהשגותיו על הלכות שמיטה ויובל פ"א, ה"ג, פירש: זה דעת רבי שמעון והוא שאמר כל הירק אחד לביעור שכל המינים שנכבשו בחבית כיוון שכלה אחד מהם בשדה יבער כולם. ואינם פשוטם של דברים.

ממקום שלא כלו למקום שכלו מותר לו לאכול מפני שיכול שיאמר לו : צא והבא לך אף אתה²¹². רבי יוסי מתיר לאכול בשביעית לא רק עד שיכלו הפירות שהן הפקר אלא גם על השמור²¹³. כיוצא באלו נשנו עוד כמה היתרים מחכמים בני דור אושא בעלי משמעות מצומצמת יותר.

ברם בדור הראשון של אמוראים שנינו הלכה שיש בה הקלה מרובה ביותר בחובת הביעור. בירושלמי שביעית פ"ג, ל"ז, ע"ב, שנינו : רבי יוחנן בשם רבי שמעון בן יוצדק : בין עד הפסח, בשמן עד העצרת ובגרוגרות עד הפורים. רבי ביבי בשם רבי חנינה : ובתמרים עד החנוכה. מעין דברים אלו שנויים בבבלי פסחים נ"ג, א' : אוכלין בתמרים עד שיכלה האחרון שבצוער... ורימינהי אוכלין בענבים עד הפסח בזיתים עד העצרת בגרוגרת עד החנוכה בתמרים עד הפורים ואמר רבי ביבי רבי יוחנן תרתי תרתי בתרייתא מחליף (כלומר, שונה בגרוגרות עד הפורים ובתמרים עד חנוכה). והסוגיה מתרצת : אידי ואידי חד שיעורא הוא ואי בעית אימא הא קתני בהדיא אם יש מאוחרות מהן אוכלין עליהן. יש כאן נסיון לתרץ ולתאם בין שתי מסורות אבל השיעורים שמונה רבי שמעון בן יוצדק הם הרבה הרבה למעלה מן המציאות הממשית של מציאת פירות בשדה אף במקומות המאוחרים ביותר.

בדורות המאוחרים אנו מוצאים הוראות נוספות של חכמים המצמצמות ומקילות על הביעור. בירושלמי שביעית פ"ט, ל"ט, ע"א, אנו קוראים : חזקיה²¹⁴ אמר : מכיוון שהתחיל באוצר כמבוער הוא. אתא עובדא קומי רבי יסא והורי כחזקיה, אמר : לא דאנא סבר כוותיה, אלא מן מה דאנן חמין רבנין עבדין עובדא כוותיה. רבי יצחק בר רדיפה הוה ליה עובדא, אתא שאל לרבי ירמיה, אמר ליה : מה אריוותא קמך ואת שאל לתעליא ? ! אתה שאל לרבי יאשיה, אמר ליה : חמי לך תלתא רחמין ואבקרה קומיהון. קפודקאי דציפורין שאלון לרבי אימי : בגין דלית לאילין עמא רחם ולא שאל שלם איך צורכה מיעבד ? אמר לון כד תחמון רגלא דלילא תהוון מפקין ליה לשוקא ומבקרין ליה וחזירין וזכין בה. רבי חגי מפלג לה צלוחין צלוחין.

ענין היתר האוצר נתפרש יפה בדברי הראשונים שחזקיה הורה שכיוון שהתחיל אדם להשתמש מן האוצר שבביתו הרי הוא כמבוער ואינו צריך להוציא ולהפקיר

²¹² פסחים פ"ד, מ"ג.

²¹³ שביעית פ"ד, מ"ד. בירושלמי פסחים פ"ד, ל', ע"ד, פסקו אמוראים בשתי ההלכות כרבי יהודה כרבי יוסי באותו נימוק.

²¹⁴ כך גם בכ"י לידן וכ"י רומי ובאור זרוע (ח"א סי' שמ"ח וח"ב סי' רמ"ו) וברדב"ז להלכות שמיטה פ"ג, ה"ו. אולם נראה שאין זה חזקיה בנו של רבי חייא שבידוע שלא נסמך מעולם, אלא רבי חזקיה בן הדור הרביעי לאמוראים שכן בהמשך הסוגיה מסופר שרבי חזקיה נכנס לרבי ירמיה ועשו הלכה למעשה בדיון זה וכן דן בהלכה זו ורבי יסא ופוסק כמוהו הלכה למעשה.

לרבים את תבואתו עם הגיע זמן הביעור²¹⁵. ארבעה מעשים בענייני ביעור מונה הסוגיה :

(א) בא מעשה לפני רבי יסא והורה כחזקיה והסביר לא שהוא סבור כמוהו אלא מפני שהחכמים עושים כמוהו.

(ב) רבי יצחק בר רדיפה היתה לו בעיה של ביעור ושאל את רבי ירמיה וזה הפנהו לרבי יאשיה והלה הורהו שיפקיר את פירותיו לפני שלושה ידידים ויזכה בהן. לפי סדר הדורות קדם מעשה זה לזמנו של רבי חזקיה שלא היה אלא תלמידו של רבי ירמיה. אף מעצם המעשה נראה שעדיין לא הכירו את הוראתו ועדיין נזקקו לצורה של הפקר פיקטיבי כדי להימנע מן הצורך לבער את הפירות²¹⁶.

(ג) הקופדקאים שבציפורי לא יכלו להשתמש בצורת ההפקר של רבי יאשיה שכן לא היה להם ידידים בעיר וחששו להפקיר לפני סתם בני אדם ורבי אמי, אשר אף הוא קדם לרבי חזקיה, מיעץ להם להוציא את הפירות לשוק בשעה שאין מצויין בו בני אדם ולהפקירם ולחזור ולזכות בהם.

(ד) מעשה רבי חגי. מעשה זה לא נתפרש וקשה לעמוד על טיבו ומשמעותו ומה חידוש יש בו, שכן לכאורה אין כאן כל חידוש.

בהיתרים אחרונים אלו מתבטל למעשה ענין הביעור כולו ויכול היה אדם להשתמש בפירות שביעית שליקט משדהו כל השנה.

בהמשך דיוננו הזדמן לנו להזכיר כי בדור הראשון והשני לאמוראים עדים אנו ליחס סלחני לעובדי עבירה בשביעית. נעתיק מקור אחד כמעט בשלימותו שממנו יש ללמוד כמה וכמה דברים. בסנהדרין כ"ו, א', שנינו : רבי חייא בר זרקוני ורבי שמעון בר יהוצדק הוו קאזלי לעבר שנה בעסיא, פגע בהו ריש לקיש איטפיל בהדיהו, אמר : איזיל איחזי היכי עבדי עובדא. חזייה לההוא גברא דקא כריב, אמר להו : כהן וחורש ? ! אמרו לו : יכול לומר אגיסטון אני בתוכו. תו חזייה לההוא גברא דהוה כסח בכרמי אמר להן : כהן וזמר ? ! ואמרו לו : יכול לומר לעקל בית הבד אני צריך. אמר להם : הלב יודע אם לעקל אם לעקלקלות... מאי שנא כהן משום דחשידי אשביעית דתנן סאה תרומה שנפלה למאה סאין של שביעית תעלה, פחות מכן ירקבו, והיונן בה אמאי ירקבו ימכרנו לכהן בדמי תרומה חוץ מאותה סאה ואמר רבי חייא : זאת אומרת נחשדו כהנים

²¹⁵ כך פירש הרש"ס. הרמב"ם בהלכות שמיטה פ"ז, ה"ו, קשר הלכה זו למה שאמור במשנה פ"ט, מ"ה, על דין הכובש שלושה כבשים בחבית אחת ופירש שכיוון שהתחיל בה הרי הכל כמבוער, אולם אוצר אינו חבית כבשים בדוקא ומה נשתנה חבית עם שלושה כבשים מכל בית אוצר אחר. והשווה דברי הרדב"ז שם.

²¹⁶ על הצורך בהפקר ממש בימיהם של תנאים ראה תוספתא שביעית פ"ה, ה"ב, ובפירושו של הראב"ד בהשגות להלכות שמיטה פ"ז, ה"ג, ובדברי הרמב"ם שם.

אשביעית ... אתא לקמיה דרבי יוחנן אמר להם בני אדם החשודים כשרין לעבר שנה ... אמר ליה דא עקא. מן הצעת הדברים אנו למדים תחילה שחכמים נתקלים באנשים חורשים וזומרים בכרמיהם. רבי חייא בר זרנוקי ורבי שמעון בן יהוצדק אין בדעתם להגיב וכשרבי שמעון בן לקיש מתריס כנגדם על כך הם מתרצים בתירוצים שונים את עוברי העבירה שמא אגיסטון²¹⁷ הוא ושמא צריך הוא לעקל את בית הבד. אף רבי יוחנן, אשר ריש לקיש בא להתאונן לפניו על החכמים שנותנים ידם לחשודים על השביעית, מאשר למעשה את עמדתם הם ולא את זו של ריש לקיש. ועוד דבר אחד אנו למדים שכוהנים חשודים על השביעית. יתכן שריש לקיש אשר פנה בשאלה כהן וזמר, כהן וחורש, אמר זאת מתוך כך שעברו על פני ישוב של כוהנים אשר בידוע היו יושבים במקומות ישוב, חבורות חבורות, אולם מדבריו של עולא עולה בבירור שכוהנים חשודים על השביעית ואף קרוב מאד לאמר, עם סוגיית הגמרא, שמציאות זו כבר מצויה באותה ברייתא, השנויה כלשונה בתוספתא תרומות פ"ו, ה"ג²¹⁸, שאמנם התכוונה ללמדנו שלא יתכן למסור תבואה של שביעית לידי כהן, שכן במשנה שם פ"ה, מ"א, אמור לגבי תבואה של כל ימות השנה: סאה תרומה טמאה שנפלה לפחות ממאה חולין ... אם טהורה היתה אותה סאה ימכרנו לכוהנים בדמי תרומה אך בברייתא אין אומרים כך לגבי שביעית ונקבע שתשרף מתוך שאין למסור שביעית לידי הכוהנים שחשודים הם על השביעית. גם אם נאמר שאין פירוש של הבבלי הכרחי וניתן לפרש את הברייתא בדרך אחרת כל שהיא, הרינו נמצאו למדים לפחות לימיהם של אמוראים ששכבה מסוימת בעלת עמדה מיוחדת בעם מבחינה תרבותית וחברתית זילולה בשביעית וחשודה היתה לא לנהוג בפירות שביעית בקדושה²¹⁹.

אולם למרות הפגיעות הקשות שנפגעה השמיטה במציאות ובמקומה בהלכה מימי דור אושא ובייחוד מימי רבי ואילך לא בטלה השביעית כלל וכלל. עדויות רבות מימי האמוראים מעלות מציאות של שמירה מוקפדת על השביעית תוך נטייה להחמרה. העדויות אינן מקיפות רק את עולמם וחוגם של החכמים והקרובים להם אלא גם שכבות נרחבות בעם. אין הדבר מפתיענו שאנו מוצאים את רב ספרא יוצא מארץ ישראל ועמו גרב יין של שביעית והחכמים שעמו אחד מהם פסק לו לחומרא בשם רבי אבהו כרבי שמעון בן אלעזר שפירות שביעית שיצאו מארץ ישראל לחוצה לארץ לא דים לבערם בכל מקום שהוא אלא עליו

²¹⁷ לא נזכר עוד במקורות ולא נתפרש מובנו.

²¹⁸ בירושלמי לא נזכרה הלכה זו.

²¹⁹ השווה עוד ירוש' דמאי פ"ג כ"ג, ע"ב: אמר רבי מנא מביא כהן חשוד ("על השביעית") ומטבילו וכו'. ע"ש.

לחזור לארץ ולבערם והאחר פסק לו בשם רבי אבהו שיכול לבערו בכל מקום²²⁰. או שרבי יוחנן הורה לאילין דבית רבי ינאי לטחון בריחיים כרבי שמעון ולעשות בקוטבי כרבנן... שלא יהו נוטלין שכר בדיהן יין אלא מעות... שלא יהו נוטלין שכר בדיהן שמן אלא מעות. זו כנראה חומרה שהורה רבי יוחנן שאסור לתת לעושים יין ושמן מפירות שביעית חלק מן הפירות אלא יש לשלם להם מעות²²¹. בשני מעשים אלו אנו נמצאים עדיין בחוגים של חכמים או בחוגים קרובים להם, אולם לא מועטים הם המקרים שפשוטי עם שואלים את החכמים הלכה למעשה בענייני שביעית או חכמים מורים להם הלכות. אנו נעלה רק כמה מעשים שיש בהם ענין מיוחד.

בירושלמי שביעית פ"ג, ל"ז, ע"ג, אנו קוראים על רבי לא שהיה "מפקד לאילין חלטריא: לא תהוון מחשבין אגריכון על מישחא אלא על חיטייא". מסתבר שהחליטרים (אופי עוגות או משהו בדומה לכך) הכינו מאכליהם מחיטים של השנה השישית אך השתמשו בשמן שביעית ונצטוו לא לחשב את השכר על השמן²²². ענין מיוחד במעשה שנציע להלן המלמדנו על שמירת שביעית בתחום סוריה, בצור: אין נוטעין ואין מרכיבין ערב שביעית פחות משלושים יום לפני ראש השנה ואם נטע או הבריך או הרכיב יעקור. לא עקר, פירותיו מה הן? רבי בא רבי לא הוון יתיבין בצור. אתא עובדא קומיהון; הורי רבי לא: ישפכו פירותיו. אמר רבי בא: אני לא נמנית עמהן בעליה. אמרין: נצא לחוץ נלמד. נפקון ושמעון: רבי יונה רבי יצחק בר טבלי בשם רבי לעזר: אין מחדשין על הגזרה, רבי יוסה רבי יצחק בר טבלי בשם רבי לעזר אין מוסיפין על הגזרה²²³. בירושלמי שביעית רפ"ג אנו קוראים: עד שלא פסקו עובדי עבודה מהו שיהא מותר לעשות אשפה על פתח חצירו? סילני²²⁴ שאל לרבי חייא בר אבא ואסר ליה. רבי חנינא אמר: שרא ליה. הלכה זו למעשה מחמירה למעלה ממה שאמור במשנה שם שלא אסרה להוציא אלא לשדות. על חומרה אחרת הנהוגה אנו

²²⁰ פסחים נ"ב, ב'. הלכה זו שאין להוציא שביעית לחוצה לארץ כבר שומעים אנו בימי יבנה שהחכמים התנגדו למעשה עקילס שהוציא שביעית לעבדיו בפונטוס (ספרא בהר פ"א, ק"ו, ע"ג). גם בירושלמי "הורי רבי אימי כהן תניא קמא לקולא", כלומר שניתן לבערם בכל מקום (ירוש' שביעית פ"ו, ל"ז, ע"ג).

²²¹ ירוש' שביעית פ"ה, ל"ח, ע"ב, והשווה תוספתא שביעית פ"ו, הכ"ז; ירושלמי ע"ז, רפ"ה, ובבלי שם ע"ב, א'. נוהגים אחרים בשביעית של דבי רבי ינאי ראה ירושלמי שביעית פ"ב, ל"ג, ע"ד.

²²² השווה תוספתא שם פ"ו, הכ"ב.

²²³ ירוש' שביעית פ"ב, ל"ג, ע"ד; מעשר שני פ"א, נ"ב, ע"ג. לא מן הנמנע כי מציאות זו של נהגי שמיטה בצור קשור בהתרחבות הישוב היהודי בתחום צור שעליו מוסר הירושלמי דמאי פ"ב, כ"ב, ע"ד: אלו עיירות אסורות בתחום צור... אמר רבי מני (או אמי לפי כ"ר) הדא דאת אמר בראשונה אבל עכשיו יש [עיירות אחרות שהחזיקו בהם שהם אסורות]. והולך ומונה אותן עיירות שהחזיקו בהם ישראל ונתחייבו במעשר ובשביעית. ההוספה על פי כ"ר.

²²⁴ זו משפחה עשירה ומרבה בצדקה שגרה בטבריה או בסביבתה הקרובה. ראה ירושלמי הוריות פ"ג, מ"ח, ע"א.

שומעים בירושלמי שביעית פ"ט, ל"ט, ע"א : תבן של שביעית מהו שיהא אסור משום ספיחין ? רבי לוי צנבריא שאל לרבי בא בר זבדא ושרא. אמר רבי זעירא : ואנא דלא סמכית עלון²²⁵י אשתאלת לאילין דבית כרסנה ואמרון נהיגין הוינא כנשין תבן מן ערובת שמיטתא וכד מחסרין מייתי מן שוריא.

עד כמה היוותה השביעית מציאות רווחת אנו יכולים ללמוד מדרשתו של רבי אבהו המוסר לנו על דרכם של הגויים ללגלג על סבלם של היהודים בשביעית²²⁶ : רבי אבהו פתח : ישיחו בי יושבי שער (תהלים ס"ט, ג') — אלו אומות העולם שהן יושבין בבתי טרטיאות ובבתי קרקסיאות. ונגינות שותי שכר — מאחר שהן יושבין ואוכלין ושותין ומשתכרין, הן יושבין משיחין בי ומלעיגים בי ואומרים : בגין דלא נצרוך לחרובא כיהודאי והן אומרין אלו לאלו כמה שנים את בעי מחי והן אומרין : כחלוקא דיהודאי דשבתא ומכניסין את הגמל לטרטיאות שלהם והן אומרין אלו לאלו : על מה זה מתאבל והן אומרין : היהודים הללו שומרי שביעית הן ואין להם ירק ואחלו החוחים של זה והוא מתאבל עליהם. לפנינו כנראה תמונה מדרכם של נוכרים בקיסרין, מקום מושבו של רבי אבהו, ומלעגם על חיי ישראל.

כשאנו באים לסכם את שהתברר לנו בעיוננו אנו רואים כי בדור שלאחר חורבן הבית נהגו בשביעית ואף עלה בידם להנהיג הסדרים ציבוריים-ארגוניים שהקלו בהרבה על השביעית. עם מרד בר כוכבא נתערעה מעמדה מחמת דרישות המלכות למיסים בשנה השביעית והקשיים הכלכליים החמורים ורבו עוברי העבירה. מימיו של רבי יהודה הנשיא ואילך נתערער מעמדה של השביעית מחמת הקולות הרבות שהנהיג רבי והוראתו ששביעית בזמן הזה אינה אלא מדרבנן. אולם למרות קולות שנהגו בכמה מהלכותיה של שביעית היתה בהמשכה של תקופת האמוראים מעין חזרה לחיזוקה של מצוות שביעית על אף הסבל הרב בשמירתה.

²²⁵ כך אצל הרש"ס.

²²⁶ איכה רבתי פתיחתא דחכימי י"ז ; פ"ג ה'.